

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR FAKÜLTƏSİ

İstiqamətin şifri və adı: 060209 - Psixologiya

İxtisaslaşmanın adı: Klinik psixologiya

Psixologiya kafedrasının magistrantı

İsgəndərova Qənirə Bəxtiyar qızının

magistr dərəcəsi almaq üçün

**“ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN-DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNDƏ
MƏCBURİ KÖÇKÜN OLMUŞ İNSANLARA TƏTBİQ OLUNAN SOSİAL-
PSIXOLOJİ YARDIM PROQRAMLARININ TƏHLİLİ”**

mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E.M.Kazımsadə

BAKI – 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL.ERMƏNİSTAN–AZƏRBAYCAN-DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNDƏ MƏCBURİ KÖÇKÜN DÜŞMÜŞ İNSANLARIN PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA MƏLUMAT	7
1.1 Ermənistan təcavüzü nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sosial durumuna dəyən zərərlərin statistikası.....	7
1.2 Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məcburi köçkün düşmüş insanların psixoloji vəziyyətinin təhlili.....	8
II FƏSİL.SOSIAL–PSIXOLOJİ REABİLİTASIYA PROQRAMLARI HAQQINDA MƏLUMAT	11
2.1.Sosial – psixoloji rehabilitasiya proqramları haqqında məlumat: tətbiqi və səmərəliliyi.....	11
2.2. Azərbaycanda sosial–psixoloji rehabilitasiya proqramlarının tətbiqi təcrübəsi.....	16
III FƏSİL. MƏCBURİ KÖÇKÜN OLMUŞ İNSANLARIN CƏMIYYƏTƏ YENİDƏN UYGUNLAŞMASI ÜÇÜN MƏNƏVİ SİLAHLANMASINDA SOSIAL-PSIXOLOJİ REABİLİTASIYA PROQRAMLARININ ROLU	28
3.1 Mənəvi silahlanma (empowerment).....	28
3.2 Məcburi köçkünlərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün mənəvi silahlanmasında (empowerment) sosial–psixoloji rehabilitasiya proqramlarının rolu.....	33
IV FƏSİL.MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN PSIXOSOSIAL İNKİŞAFININ DİNAMİKASINA SOSIAL–PSIXOLOJİ REABİLİTASIYA PROQRAMIARININ TƏSİRİ	37
4.1Tədqiqatın təsviri və metodologiya.....	37
4.2.Tapıntılar və onların təhlili.....	37
NƏTİCƏ	48
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	50

ƏLAVƏLƏR

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünya praktikası və ədəbiyyatlarında qaçqın və məcburi köçkünlərin psixososial reabilitasiyası ilə bağlı müxtəlif fərqli yanaşmalar (R. Gabriel 1988, Anica Mikus Kos, Sanja Derviskadic Jovanoviç, 1998) mövcuddur.¹

Bu yanaşmaları müqaisə etsək qaçqın və məcburi köçkünləri psixososial reabilitasiyasına praktikada ya müalicəvi ya da kompleks şəkildə sosioloji proses kimi baxılır. Bu da öz növbəsində ümumilikdə qaçqın və məcburi köçkünlərin yanaşmadan asılı olaraq onları tam formada təmin etməyən, psixososial reabilitasiyanın tərkib hissəsi olan “psixoloji” ya da “sosioloji” yardım almalarına səbəb olur. Psixosial reabilitasiya proqramları bu iki yanaşmanı özündə ehtiva edərək daha geniş və yüksək nəticənin əldə olunmasına gətirir. Haqqında bəhs etdiyimiz proqramlar qaçqın və məcburi köçkünlərin maraqlarının müxtəlif tərəflərini nəzərə alır, reabilitasiya prosesinə daha çox zərərçəkmiş cəlb edir, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz istəkləri ilə bu proqramlarda iştirak etməsinə səbəb olur, eyni zamanda tibbi – psixoloji və sosial istiqaməti özündə cəmləşdirir. Əlavə olaraq sosial–psixoloji reabilitasiya proqramları spontan və maraqlardan asılı olaraq qarışıq uşaq qrupu (müxtəlif psixoloji problemlili, nevrozik reaksiyalı, nevroz, disosial davranışlı və s) formalaşdırır. Bu qrupun formalaşması vacibdir, çünki, qeyd etdiyimiz qrup vasitəsi ilə real həyatda uşaqlara davranış qaydalarını öyrədəcək, onların qarşılıqlı münasibətinin mikromodeli yaradılır. Məhz bu qruplarda uşaqlar münasibətlərdə daha mülayim davranırlar və başqa insanlara hər hansı bir “çatışmazlığı”na görə pis davranmamağı öyrənirlər.²

Tədqiqat mövzusunun işlənmə səviyyəsi: Psixososial reabilitasiya proqramları çox effektiv təsirə malikdir və müxtəlif təşkilatlar (BQXC (Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyəti), “BUTA” uşaq humanitar fondu və s) bu proqramlarla məşğul olur.

BQXK (Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi) psixososial reabilitasiya proqramlarını Azərbaycan–Dağlıq Qarabağ və Ermənistan müharibəsindən əziyyət çəkən itkin

¹Дети беженцы.Рекомендации по обеспечению защиты и помощи.”УВКБ ООН,Женева,1994 (evolutio.info/content/view/297/50/)

² Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г стр.19

düşən insanların ailəsi üzərinə tətbiq etmişdir. Onlar psixososial reabilitasiya proqramlarının köməkliyi ilə “sirdaşlar” (yardım etmək üçün nəzərdə tutulmuş, itkin düşən ailədən olan(müharibə şəraitini görmüş), xüsusi psixoloji yardım almış və professional kurs keçmiş insan)vasitəsi ilə itkin düşən ailənin üzvlərinə sosial-psixoloji yardım edirlər.³

Azərbaycanda psixososial reabilitasiya metodlarını qaçqın və məcburi köçkünlərə tətbiq edən önəmli təşkilatlardan biri “BUTA” Humanitar Uşaq Fondudur. Hələ 1995–ci ildə bu sahədə işə başlayarkən onlar qeyd edirdilər ki,Azərbaycanda bu istiqamətdə qaçqın və məcburi köçkünlərə yardım edə biləcək yetərli qədər psixoloq və psixiatrlar yoxdur. Onlar 1995-ci ildə bu sahədə xüsusən uşaq qaçqın və məcburi köçkünlər və onların ailəsi üzərində işləməyə başladılar. Psixososial reabilitasiya proqramları çərçivəsində müxtəlif sosial – psixoloji metodlar tətbiq edərək qaçqın və məcburi köçkünlərin psixologiyasını baş verən hadisələri qəbul etməyə və yeni şəraitə uyğunlaşmağa hazırladılar.⁴

Tədqiqatın obyektı: Tədqiqatda keyfiyyət təhlili keçirilmişdir. Tədqiqat psixososial reabilitasiya proqramının icraçıları və benefisiantlarından (alıcılarından) ibarət iki qrup üzərində aparılmışdır. İcraçılardan (İ) ibarət qrupda 2 nəfər, benefisiantlardan (B) ibarət qrupda isə 3 nəfər iştirak etmişdir. Onlardan alınan müsahibələrin nəticəsinə əsasən psixososial reabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlər üzərində olan effektivlik dərəcəsi,bu proqramların onlarda hansı xüsusiyyətləri xüsusən inkişaf etdirməsi, psixososial reabilitasiya proqramlarının bu insanlarda baş vermiş hadisələrin yenidən təkrarlanma ehtimalına qarşı mənəvi hazırlıqlı olmasında , daxilən silahlanmasında(empowerment) rolu təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın aparılmasına yardım etmələri üçün BQXK (Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi) müraciət edildi, lakin onlar təşkilat daxilindəki məlumatların etik məsələlər ucbatından verilə bilməyəcəyini qeyd edərək, onlarda mövcud olan artıq çap olunmuş məlumatları verərək yalnız bu istiqamətdən yardım edə biləcəklərini vurğuladılar.

³ BQXK – nın 2014-cü ildə Azərbaycandakı fəaliyyəti. Bakı: 2015, səh.13

⁴ Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г стр. 6-8

Tədqiqatın predmeti: Azərbaycan – Dağlıq Qarabağ – Ermənistan müharibəsinin nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün statusunda olan şəxslərin qəbul etdikləri sosial–psixoloji reabilitasiya proqramlarında iştirak təcrübəsi və həmin proqramların davamlı sosial-psixoloji effektivliyi.

Tədqiqatın fərziyyəsi:

1. Psixososial reabilitasiya proqramları qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial psixoloji vəziyyətinə müsbət anlamda güclü təsir edir.
2. Psixososial reabilitasiya proqramları qaçqın və məcburi köçkünləri təkrarən baş verə biləcək hadisəyə mənəven hazırlayır, onların daxili silahlanmasına səbəb olur.

Tədqiqatın məqsədi: Psixososial reabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərə təsirinin müəyyən olunması və onların effektivlik dərəcəsinin ölçülməsi.

Tədqiqatın vəzifəsi:

1. Sosial–psixoloji reabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərə müsbət və mənfi təsirlərinin müəyyən olunması.
2. Psixososial reabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial cəmiyyətə adaptasiyasındakı rolunun müəyyən olunması.
3. Psixososial reabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərin müxtəlif motivasiya sahəsinə (öyrənmə, peşəkarlıq,dəstəyin qəbuluna hazırlıq və sosial–psixoloji inkişaf, ünsiyyət və s)təsirinin müəyyən olunması.
4. Sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərin daxilən silahlanmasında effektivlik dərəcəsinin müəyyən olunması.

Tədqiqatda istifadə olunmuş metodlar: Tədqiqatda keyfiyyət təhlilindən istifadə olunub. Tədqiqatda iş müsahibə metodu, case study,tutulan protokollar vasitəsi ilə aparılıb.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti: Tədqiqat qaçqın və məcburi köçkünlərə tətbiq olunan psixososial reabilitasiya proqramlarının elmi və praktiki əhəmiyyətinin müəyyən olunmasına,bu məlumatlar əsasında onların daha təkmilləşdirilməsinə,ölkə tərəfindən tanınaraq tez–tez istifadə olunmasının təmin olunmasına xidmət edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Psixososial reabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərin təkrarən baş verə biləcək hadisələrə qarşı hazırlıq səviyyəsinə təsirinin müəyyən olunması və onlarda bu hadisələrə qarşı daxilən (mənəvi) silahlanmanın təmin olunmasında effektivlik dərəcəsinin ölçülməsi.

Dissertasiya işinin quruluşu: Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

I FƏSİL.ERMƏNİSTAN–AZƏRBAYCAN-DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNDƏ MƏCBURİ KÖÇKÜN DÜŞMÜŞ İNSANLARIN PSİXOLOJİ VƏZİYYƏTİ HAQQINDA MƏLUMAT.

1.1 Ermənistan təcavüzü nəticəsində Azərbaycan əhalisinin sosial durumuna dəyən zərərlərin statistikas

Hələ münaqişənin qızışdığı dövr hesab olunan 1988–1989 cu illərdə Ermənistan Respublikasının 22 rayonunda 250 min nəfərə qədər Azərbaycanlı öz doğma yurdlarından zorla qovulmuş və Azərbaycana gəlmişlər. Bu qovulma illərində Erməni cəlladlarının işgəncələrinə məruz qalan 410 azərbaycanlı, o cümlədən, 57 qadın, 23 uşaq qətlə yetirilib, müxtəlif bədən xəsarəti alıb, onların yaşayış yerləri və əmlakları qarət olunub.

1988 – ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan 126 yaşayış məntəqəsindən onların zorla çıxarılması planı həyata keçirilib. Elə bu dövrdə XX əsrin ən faciəli hadisələrindən biri törədildi – Dağlıq Qarabağda 6000 nəfərin yaşadığı Xocalı şəhəri bir gecədə darmadağın edildi,613 nəfər dinc əhali qətlə yetirildi, 150 nəfər itkin düşdü, 1000 nəfər dinc sakin müxtəlif dərəcədə şikəst oldu, 1275 nəfər dəhşətli təhqirlərə, zülmə və həqarətə məruz qaldı.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1988 – ci ildən başlayaraq ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%i - Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun ərazisi işğal olunub. Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarından 600 min nəfərdən çox soydaşımız öz daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq məcburən köçkün düşmüş və respublikanın 62 şəhər və rayonunda,1600–dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır.

Hazırda Azərbaycanda bir milyona yaxın qaçqın, məcburi köçkün və “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan (sığınacaq axtaran) şəxs vardır.

1988–1992 –ci illər ərzində Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20 min nəfər azərbaycanlı həlak olub,100 min nəfər yaralanıb,50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarətlər alaraq əlil olmuşdur.

Münaqişə dövründə 787 nəfər (54 uşaq, 323 qadın, 410 qoca)azərbaycanlı itkin düşmüş, onlardan 1368 nəfər (169 uşaq, 338 qadın, 286 qoca) əsrlikdən azad edilmiş, 783 nəfəri (o cümlədən 18 uşaq,46 qadın,69 qoca) isə bugünədək Ermənistanda əsrlikdədir.⁵

1.2.Ermənistan -Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məcburi köçkün düşmüş insanların psixoloji vəziyyətinin təhlili.

Ermənistan-Azərbaycan - Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycana 1 milyona yaxın məcburi köçkün, qaçqın və “qaçqın” statusu almaq istəyən müharibədən zərər çəkmiş insanlar gəlmişlər. Hazırki dövrümüzdə onlara nisbətən sosial–psixoloji proqramların köməkliyi ilə dəstəy göstərsə də yenə də yeterli maddi və mənəvi dəstəy göstərilməyib. Azərbaycanda bu sahədə daha geniş formada sosial–psixoloji dəstəy göstərmək üçün yetərli sosial işçilər və psixoloqlar mövcud deyildir.

Qaçqın və məcburi köçkünlərdə müxtəlif formada problemlərə rast gəlmək olur:maddi, mənəvi, sosial, ailəvi, şəxsiyyət və s. Onların ailələri həyatı yenidən başlamaq–yaşadıqları məkanı, sosial statuslarını, maddi–mənəvi şəraitlərini, ünsiyyət əhatələrini və s dəyişmək məcburiyyətində qaldılar. Bu insanlar öz yaşadıqları şəraiti, şəxsi mülklərini, həyat şəraitlərin, ünsiyyət əhatələrini dəyişdilər. Düşərgələrdə yaşamaq məcburiyyətində qalan qaçqın və məcburi köçkünlər yeni mikrovəziyyətə düşərək “mikromədəni şok” yaşadılar və onlara köçürüldükləri şəraitdə “yad” kimi münasibət bəsləyərək, cəmiyyətdən izolə edərək “fərqli” “başqa növ” insan kimi baxılmaq onların psixoloji vəziyyətlərini daha da ağırlaşdırır.

Real həyati situasiyanın çətinlikləri,yaşanan stresslər müxtəlif psixoloji dezadaptasiya və psixoloji problemlərə səbəb olurdu. Köçürülməyə məcbur olmaq özü çox çətin stressli situasiyadır.

Situasiyanın məcburi stresogenliyi aşağıdakı psixoloji qanunlarla müəyyən olunur:

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı:2005, səh.103

1. Müharibə şəraiti, yaranan konfliktlər, ölüm təhlükəsi, yaxınlarının itirilməsi ilə əlaqəli olaraq yaranan travmatik yaşantılar.
2. Keçmişdə sahib olduqlarının itirilməsi və nələrinsə yenidən qurulmasının məcburluğu ilə əlaqəli olaraq yaranan stressli yaşantılar.
3. Yaşayış məskəninin dəyişilməsi mikromədəni mühitin, dəyərlərin, yaşayış qanunlarının dəyişilməsinə gətirib çıxarır.
4. Ailə və yaxınları ilə müvəqqəti ayrılmaq məcburiyyətində qalmaq.
5. Sosial statusun, işin, peşənin itirilməsi.

Məcburi köçkünlərin psixoloji vəziyyəti gələcəyə qarşı inamsızlıq, çoxlu real problemlərin qarşısında “başını itirmək”, öz yaxınlarına görə yaşanan həyəcan, cəmiyyətdə yaşadığı frustrasiyalar, aqressivlik, depressiya, apatiya və s ilə müəyyən olunur. Məcburi köçkünlərin ailəsi tez–tez fiziki və emosional gərginliklə rastlaşır, özlərinə olan inamı azalır və özlərini qorumasız hiss edirlər.

Onların daxili həyəcan vəziyyəti sinir - psixiki partlayışla, ailədaxili konfliktlərlə yaxud da onları əhatə edən xarici mühitə qarşı olan aqressiya ilə özünü biruzə verir. Bu insanlarda böyük psixoloji boşluq yaranır, çünki, onlar keçmişdə əllərində olan bütün varını itirmişlər və gələcək perspektivləri müəyyən deyil.

Şəxsiyyət reaksiyaları arasında daha çox yüksək həyacana, psixoloji gərginliyə, nevrotik reaksiyalara, depressiya və psixozlara rast gəlinir. Bu psixoloji problemlərə səbəb qismində sosial əlaqələrin pozulması, qruplararası konflikt, yeni mühitə qarşı olan aqressiya, passivlik və izolə olunmaq iştirak edir.

Məcburi köçkünlərin psixoloji vəziyyətini anlamaq üçün təməl daşı qismində sosial identikliyin böhranı – şəxsiyyətin öz mühitində, yaşayış və ünsiyyət sistemində özü haqqındakı təsəvvürlərinin anidən transformasiyası çıxış edir. Demək olar ki, bizim bütün cəmiyyətimiz bu sosial identikliyin böhranından keçdi. Lakin bu proses xüsusi olaraq məcburi köçkünlərə təsir etdi. Məcburi köçkünlərin bəzi qismində bu sosial identiklik o qədər güclü transformasiya etdi ki, hətta özünün qrup və cəmiyyətə şəxsiyyət səviyyəsində inteqrasiya funksiyasını da itirdi. Məsələn: Azərbaycanda məcburi köçkünlərin psixoloji tədqiqatı zamanı onların bəzilərində özünüdərkətmə

strukturunun tamamilə pozulması müşahidə olundu. Onlar bizi cəmiyyətə bağlayan və yönləndirən önəmli xüsusiyyətlərdən biri olan cəmiyyətin əsas kateqoriyasındakı “mənalılıqlarını” (sosial status, profesional xüsusiyyət, mülkiyyət, ailədə rol, cinsi, yaş məxsusiyyətləri və s) itirdilər. Eyni zamanda məcburi köçkünlər üçün vətəndaşlıq və milli məxsusiyyət anlayışları da öz əhəmiyyətini itirdi. Bu identiklik quruluşunun kordinal transformasiyası – özünü cəmiyyətdə əsas həyati münasibətlərin sərhəddinə atılmış hesab etmək adlanır.

Yeni etno mədəni şəraitə düşmək onlarda mədəni şok adlanan bir vəziyyətə gətirib çıxardı. İnsanın əvvəlki–hazırda köçməyə məcbur olduğu mühitin norma və dəyərlərinə əməl etməsi situasiyanı daha da pisləşdirir. İnsan əvvəl nə qədər özünün alışdığı mədəni modelinə çox bağlı olursa, onun üçün yeni mühitə uyğunlaşmaq bir o qədər çətinləşir. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada əsas rolu tək etnik deyil, həm də mədəni fərqliliklər oynayır.

Digər aspektdən nəzərə alarsaq, başqa sərhədlər də mövcuddur. Məsələn: bu insanlarda öz millətinə qarşı münasibət pisləşir, öz millətinin mədəniyyətini inkar edir, etnik mənsubiyyətə qarşı etinasız yanaşır bu insanlarda eyni zamanda, uğurlu adaptasiya prosesi getmir. Bu o deməkdir ki, insan öz simasını itirməməli–öz öyrəşdiyi həyat şəraitindən, davranış mühitindən izolə olunmamalıdır. Artıq bu proseslərdən keçən formalaşmış şəxsiyyətlərdə psixoloji xüsusiyyətlərin güclü formada yenidənqurulması gedir. Qaçqın və məcburi köçkünlərdə özünüdərkətmə transformasiyası onlarda başqa qruplara qarşı olan tolerantlıqı (davamlılığını) yeterli dərəcədə azaldır, yeni şəraitə uyğunlaşmanı itirir. Belə situasiyalarda onlarla psixoloq–konsultantların və psixiatrların köməkliyi ilə mədəni adaptasiya prosesi aparılmalıdır.

Bu və digər psixoloji problemləri həll etmək üçün həyata keçirilən psixoloji yardım qaçqın və məcburi köçkünlərə tətbiq olunan psixoloji konsultasiyaların əsas aqrumentidir. Mənim fikrimcə bu xidmətlər bayağı quruluşda olmamalı, sosial xidmətlər göstərə biləcək müxtəlif cəmiyyət təşkilatları ilə kompleks şəkildə, xüsusi reabilitasiya mərkəzlərinin struktur komponenti qismində aparılmalıdır.

II FƏSİL. SOSIAL–PSIXOLOJİ REABILİTASIYA PROQRAMLARI HAQQINDA MƏLUMAT.

2.1 Sosial – psixoloji rehabilitasiya proqramları haqqında məlumat: tətbiqi və səmərəliliyi.

- a. Sosial – psixoloji reabilitasiya proqramları haqqında ümumi məlumat və onların səmərəlilik dərəcəsi
- b. Sosial – psixoloji rehabilitasiya proqramı.
- c. Sosial – psixoloji rehabilitasiya proqramlarının tarixi və tətbiqi sahələri

a. Sosial–psixoloji reabilitasiya proqramları haqqında ümumi məlumat və onların səmərəlilik dərəcəsi

Müasir dövrümüzdə insanların cəmiyyətə adaptasiyası üçün səmərəli yanaşmalardan biri sosial – psixoloji rehabilitasiya proqramlarının tətbiqidir. Psixoloji reabilitasiya proqramları psixoloji, fiziki, seksual zorlanma, yaxınlarını itirdiyi üçün yaşanan kədər və s. psixoloji travma verəcək vəziyyət zamanı və sonra tətbiq olunur. Bu tip hadisəni yaşayan insanlarda-xüsusən gənclərdə öz yaşadlarından ibarət cəmiyyətlərdə ünsiyyət zamanı dezadaptasiya problemi yaranır. Bu cür ünsiyyətlərdən qaçınaraq xüsusən yeniyetmələr və gənclərdə ünsiyyət zamanı intolerantlıq vərdişləri möhkəmlənir. İntolerant ünsiyyət zamanı insan öz hisslərini və fikirlərini bürüzə verməkdən qaçır, başqa insanların davranış və qərarlarını öz fikirləri və qərarları kimi qəbul edir və şəraitdən asılı olaraq başqa insanların yanında özünü idarə edə bilmir.⁶

Psixososial rehabilitasiya proqramlarını təhlil edərkən əksər alimlər düşünür ki,

- a) Sosial – psixoloji treninglər lokal psixoloji tapşırıqları aydın şəkildə əhatə edən psixoloji təsirin xüsusi metodudur .
- b) Sosial – psixoloji proqramlar sistemli sosial – psixoloji hazırlıq latətbiq olunan zaman daha effektiv olur.

⁶ Министерство общего и профессионального образования ростовской областиобластной психолого-педагогический и медико-социальный центр. Программы психологического сопровождения подростков с нарушениями социальной адаптации. Ростов-на-Дону 2002 г. стр.4 - 6

c) Psixososial reabilitasiya proqramlarının məqsədi aydın şəkildə qrup psixoterapiyasının məqsədindən fərqlənir (A.N.Suxov⁷,B.D.Pargin⁸, S.İ.Mokşanov⁹,N.Y.Xuryaşeva¹⁰,A.S.Prutçenkov¹¹,A.A.Derkaç¹²,E.V.Rudenskiy¹³,A.P.Stinikov).

Psixososial reabilitasiya proqramlarını tətbiq edərkən əsasən aşağıdakı faktorları nəzərə almaq lazımdır:

1. Daxili faktorlar (ailə)
2. Xarici faktorlar (sosial mühit, keçmişdə mövcud olduğu və hazırda mövcud olduğu cəmiyyət)¹⁴

Sosial - psixoloji reabilitasiya proqramlarının məqsədi:

Psixoloji travma yaşayan insanlarda müxtəlif sosial- psixoloji yollarla onların intolerant davranış və ünsiyyətinin psixokorreksiyası:

- a. qrup ünsiyyəti prosesi zamanı öz “ağrılarını” yaşamağa və qəbul etməyə kömək edən inamlı atmosferanın yaradılması.
- b. Readaptasiya – travmatik təcrübənin qiymətləndirilməsi köməkliyi ilə insanda travmatik izlərin aradan qaldırılması.
- c. Travmatik təcrübənin “kapsullaşdırılması” zamanı yaranan izolyasiya və kommunikativ(ünsiyyət) baryerlərinin aşılması.

Fəal psixoloji kontaktın, konfliktsiz davranışın, özünüidarəetmə , tolerant ünsiyyət vərdişlərinin formalaşdırılması¹⁵

⁷ Рубцов Н.Н.Символ в искусстве и жизни:философские размышления.М.:1991.стр.176.(www.twirpx.com/file/1808319)

⁸ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии:Т 2. М.:1989.стр328(elib.gnpbu.ru/text/rubinshteyn_osnovy-obschey...t2_1989/fs,1/)

⁹ Морено Дж. Театр спонтанности.Красноярск:1993.С124(www.psychodrama.ru/books/moreno-yal-teatr-spontannosti-1949)

¹⁰ Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. М.: 1996. стр.478(www.twirpx.com/file)

¹¹ Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. М.:1990. стр.368(https://www.psyinst.ru/library.php)

¹² Сартр Ж. П. Экзистенциализм это гуманизм. Сумерки богов. Под ред. А. А. Яковлевой М.: 1990, стр.319-345. (www.inminds.ru/fmads-185-2.html)

¹³ Стюарт Я., Джойнс В. Современный транзактный анализ. С.-Петербург: 1996. стр. 330(psyholding.ru/wp-content/.../Современный-транзактный-анализ.doc)

¹⁴ Врач-психиатр, психотерапевт Екатерина Бугрова.Психосоциальная реабилитация .depressia.com

¹⁵ Управление социальной защиты населения г. МагнитогорскаМУ “Центр социальной помощи семье и детям города Магнитогорска”. Магнитогорск:2012.стр. 7

Vəzifələr:

1. İnsana öz daxili vəziyyətini və digər insanların ruhi vəziyyətlərini təhlil etməyi öyrətmək.
2. Yaşadığı travmatik vəziyyətlə əlaqəli olaraq özündə yaranan ünsiyyət çətinliklərinin özünün qəbul etməsi.
3. Yaşadığı həyatında baş verən hadisələrə və onu əhatə edən mühitə tolerant reaksiyanın formalaşdırılması.
4. Davranış və emosional cəhətdən özünü idarə etmə qabiliyyətinin inkişafı¹⁶

b. Sosial–psixoloji reabilitasiya proqramı.

Psixososial reabilitasiya proqramı əsasən postravmatik stress zamanı, stress gərginliyi zamanı, travmatik vəziyyət yaşayan insanların müalicəsində tövsiyyə olunur. Psixososial reabilitasiya proqramlarının əsas 7 modeli mövcuddur:¹⁷

1. Pasiəti öz sağlamlığı haqqında informasiya ilə təmin etmək, psixoloji təhsil.
2. Asılı olmadan həyatda insanda özünə kömək vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi.
3. Əlverişli həyat şəraitinin təmin edilməsi.
4. Ailə münasibətləri vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi.
5. Sosial vərdişlərin inkişaf etdirilməsi.
6. Professional reabilitasiya.
7. Pasiəntə kompleks şəkildə sosial – psixoloji və psixiatrik kömək göstərmək üçün fərdi proqramların yaradılması.

Müasir dövrdə psixososial reabilitasiya proqramları PTSDin (Post travmatik stressdən sonrakı pozuntular) digər müalicə formalarına tamamlayıcı kimi istifadə olunur. Lakin qeyd etdiyimiz üsulların effektivliyi empirik yolla təsdiq olunarsa psixososial reabilitasiya proqramı yalnız tamamlayıcı proqram kimi deyil həm də sərbəst müalicə proqramı kimi də istifadə oluna bilər.

Effektivliyinin təsdiqi:

Psixososial reabilitasiya proqramı effektivdir: belə ki, psixososial reabilitasiya

¹⁶ Программа и методические указания к практическим занятиям. Социальная психология. Уфа : 2004. стр.4 – 5(www.spbk-spo.com/new/psihologiya/ivanchenko.pdf)

¹⁷ Под редакцией Эдны Б. Фoa Теренса М. Кина Мэтью Дж.Фридмана.Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства.Москва “Когито-Центр”2005.стр.414-417(www.cogito-centre)

proqramlarının 7 modelindən heç biri empirik münasibətlərin ölçülməsinin klassifikasiyası ilə uyğunsuzluq təşkil etmədilər.

Müalicə kursu:

Bir çox alimlərin (E.Bartz¹⁸, A.A.Bodalev, L.S.Vıqotskiy¹⁹, R.M.Qranovskaya, Y.N.Emilyanov²⁰, P.F.Kellerman, D.Kipper²¹, A.Q.Maslou²², C.Moreno²³, E.V.Rudenskiy, K.Rudenstam²⁴, S.S.Xarin²⁵, V.N.Xarkin²⁶, M.Çexov²⁷, E.L.Yakovleva) nəzəri və metodik əsaslarına görə psixososial reabilitasiya proqramları treninqlərini psixodramma, teatr, ünsiyyət və yaradıcılıq psixologiyası istiqamətində aparmalıdır. Bu üsullardan biri olan dramatik improvizasiya treninqi incəsənətin köməkliyi ilə özünü tanıma və psixoloji cəhətdən öyrənmə kimi müxtəlif psixotexnikaları özündə birləşdirir. Bu psixotexnika vasitəsi ilə insan öz şəxsiyyətinin önəmli psixoloji keyfiyyətlərini formalaşdırır, sistemli şəkildə özünü idarə edə və ünsiyyətə daxil ola bilər.

Müəyyən olunmuş psixososial reabilitasiya proqramlarına ehtiyac duyacaq problemlər tam həllini tapana qədər müalicə kursu davam edə bilər. Məs: əgər insan öz problemini evsizliklə ifadə edərsə və qarşısına məqsəd olaraq yalnız yaşayacaq bir yerə sahib olmağı qoyursa o zaman bu müalicə bitənə qədər o yaşayacaq bir məkanla təmin olunmalıdır. Proqramların siyahısı vəziyyətlə müəyyən olunur, klientlər psixososial reabilitasiya proqramı tətbiq oluna biləcək hansısa problemi ön plana çəkərlərsə bu zaman həmin proqram qabardılan problem üçün təkrarən tətbiq oluna bilər. Bu tip texnikaların nə zaman tətbiq olunmasını pasient özü seçir və bu proqram reabilitasiya mərhələsi daxilində mümkün dəyişikliklər çərçivəsində dəyişdirilir.

¹⁸ Барц Э. Игра в глубокое: Введение в юнгианскую психодраму. М.:1997. стр.144(www.klex.ru/5t)

¹⁹ Гадамер, Х. Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. М.:1988. стр.704(yanko.lib.ru/books/philosoph/gadamer)

²⁰ Капра Ф. Уроки мудрости. М.:1996. стр.318(www.tomsk.jagannath.ru/users_files)

²¹ О. Корнилова Т. В. Введение в психологический эксперимент. М.: 1997. стр.256(psy.khspsu.ru)

²² Мышляев С. Гипноз. Личное влияние. Нижний Новгород: 1993. стр.287. (www.alib.ru/5_myshlyayev)

²³ Налимов В. В., Дрогалина Ж. А. Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного. М.:1995. стр. 432. (kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_963)

²⁴ Тобиас Л. Психологическое консультирование и менеджмент. Взгляд кли-циниста. М.:1997. стр.160.

²⁵ Юнг К. Г. Либи́до, его метаморфозы и символы. С.-Петербург: 1994. стр. 415.

²⁶ Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. К.: 1996. стр. 384(lib100.com/...myth/Карл)

²⁷ Frankl V. E. Man's search for meaning: an introduction to logotherapy. New York: Windfall Book:1983. pp.320. (www.actlocallywaco.org)

c. Sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarının tarixi və tətbiqi sahələri:

Psixososial reabilitasiya proqramlarının inkişafının inkişaf tarixi boyu əsas öndə olduğu dövrlər aşağıdakılardır: 1. Mənəvi terapiyalar erası: Psixoloji çətinlik çəkən insanlara qarşı daha humanistik istiqamətdən kömək edən bu yanaşma öz inkişafını 18 – ci əsrin sonu 19 – cu əsrin əvvəllərində tapmışdır. Qeyd etdiyimiz istiqamətdə olan bu psixososial proqram öz dəyərini bugünümüzə qədər qoruyub saxlayır.²⁸

2. Əmək təlimi reabilitasiyası tətbiqi: Müasir sosial psixoloji reabilitasiya proqramı kimi əmək təliminə keçən əsrin 50 – ci illərindən xüsusi diqqət ayırmağa başlayıblar. Hazırki dövrümüzdə də əmək təlimi və əmək terapiyası psixososial reabilitasiya proqramlarının əsas hissəsi hesab olunur.

3. Xəstəxanadan kənar psixiatriyanın inkişafı dövrü: Qədimdə insanlar düşünürdülər ki, psixiatrik müalicə yalnız xəstəxanalardan kənar aparılmalıdır xəstə yalnız öz ailəsi və iş mühitində sağlamlığına qovuşa bilər, lakin, 50 – 60 – ci illərdə artıq müalicə üçün psixoloji və psixiatrik otaqlar açılmağa başladı, bunun özü böyük psixososial inkişaf idi və bu inkişafda psixososial reabilitasiya proqramları böyük rol oynadı.

4. Müharibə nəticəsində travma alan insanlara yeni həyata və cəmiyyətə uyğunlaşmaq üçün aparılan psixososial reabilitasiya metodları: Psixososial reabilitasiya proqramları müharibədən əziyyət çəkən və müxtəlif psixoloji travmalar alan insanların psixologiyasının bərpası və onların cəmiyyətə uyğunlaşaraq yeni həyat səhvəsi açmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu proqramların daxilində mövcud olan və aparılan treninglər müharibədən əziyyət çəkən insanlarla iş aparacaq sosial işçilərdə, müəllimlərdə və eyni zamanda müharibədən əziyyət çəkmiş insanların bir qisminə distressdən azad olmaq üçün olan vərdişləri qazanmağa və digər əziyyət çəkən insanlara bu vəziyyətdən qurtulmaq üçün kömək etməyə yardımçı oldu. Bu treninglərdə iştirak edən insanların əksəriyyəti konsultant kimi fəaliyyət göstərdilər və digər insanlara bu ağır vəziyyətdən azad olmağa kömək etdilər. Onlar öz işlərində

²⁸ Из лекции Т.А. Солохиной "Психосоциальная реабилитация". Краткая историческая справка (www.modovum.ru,)

kömək etdikləri insanlara psixoloji sağlamlılıqlarını qazanmağa və öz yaşadıqları ağır vəziyyətlə mübarizə aparmağa kömək edirlər.

2.2 Azərbaycanca sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarının tətbiqi təcrübəsi.

Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məcburi köçkün düşmüş insanlarla yardım işi zamanı sosial–psixoloji reabilitasiya yanaşmasını bir çox cəmiyyətlər tətbiq etmişlər onlardan biri də BQXC(Beynəlxalq Qızıl Xaç Cəmiyyəti) dir. BQXC 1963–cü ildən ibarət olaraq müxtəlif ölkələrdə sosial psixoloji reabilitasiya yanaşması müharibədən əziyyət çəkmiş insanlarla yardım işində tətbiq edir.BQXC (Beynəlxalq Qızıl Xaç Cəmiyyəti) Azərbaycanda da müharibədən əziyyət çəkmiş, itkin düşmüş insanlar üzərində sosial psixoloji reabilitasiya proqramlarını tətbiq etmişdir.²⁹

BQXC öz iqtisadi dəstəyini göstərmək üçün hər il cəbhəyanı ərazilərə yaxın yerləşən bir neçə icmanı seçir, dövlət orqanlarının icazəsi olduqdan sonra AzQaC (Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti)işçiləri könüllüləri ilə birlikdə ora aparılır, həm maddi iqtisadi cəhətdən (qrant – pul mükafatı, müxtəlif maddi dəstəklər) həm də psixoloji cəhətdən müharibədən əziyyət çəkən insanlara kömək edir. Onlardan bir neçəsinə misal gətirək:

- a) Yanvar və İyul aylarında 15 iştirakçı (2 koordinator və 13 sirdaş) ilə birlikdə ev təəsüratı sorğularının və emosional cəhətdən qiymətləndirilmənin aparılması və psixoloji dəstəyə ehtiyac olanların aşkar edilməsi məqsədi ilə sirdaşların (müharibə şəraitində olan insanların özündən bu lahiyyə üçün götürülən kadr) təlimatlandırılması üçün 5 günlük seminar.
- b) Fevral və avqust aylarında 15 iştirakçı(2 koordinator və 13 sirdaş)ilə birlikdə müharibədən əziyyət çəkmiş insanların evlərinə fərdi baş çəkmələr və qrup sessiyaları vsitəsi ilə itkin düşmüş şəxslərin ailə üzvlərinə emosional dəstəyin təmin edilməsi məqsədilə sirdaşlar üçün 3 günlük 2 seminar

²⁹ BQXC – nın 2014-cü ildə Azərbaycandakı fəaliyyəti.jur. Bakı: 2015, səh.11-15

c) Aylıq iclaslar və sahə səfərləri: 16 aylıq iclas və BQXK nın işçiləri tərəfindən müntəzəm sahə səfərləri vasitəsilə nəzarət və texniki yardım.İtkin düşmüş şəxsin ailəsinə kömək edərkən sualı olduqda və ya çətinliklə üzləşdikdə sirdaşlar məsləhət üçün BQXK müraciət edir.

BQXK - nin itkin düşmüş ailələrin şəxslərinə dəstək layihəsi.

Uzun illər cavab ala bilməmək onları ümüdlə ümüdsüzlük arasında çaş baş qoyub. Ailələrin həyatında əsas məqsədin suallarına cavab tapmaq cəhdlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, ailələr həm də sosial,iqtisadi,tibbi və hüquqi–inzibati problemlərlə üzləşirlər.Bundan əlavə olaraq onların çoxu ailə üzvlərinin itkin düşdüyü vaxtdan başlayan emosional və psixoloji çətinliklərin öhtəsindən gələ bilməyib.BQXK bu problemlə məşqul olmaq üçün 2012–ci ildən başlayaraq Azərbaycanda müşayət proqramını həyata keçirtməkdədir.Bu proqramın əsas məqsədi itkinin psixoloji və sosial nəticələri ilə mübarizə aparmaqda ailələrə kömək etməkdir. Peşəkar psixoloqlar həmçinin itkin düşmüş şəxsin təlim keçmiş qadın ailə üzvləri adətən həyat yoldaşları, analar və bacılar bu proqramın həyata keçirilməsinə köməklik edir; onlar itkin düşmüş şəxslərin yaxın ailə üzvləri ilə görüşür, onların problemlərini qiymətləndirir, mümkün olduqda həllini təmin edir və ehtiyac olduqda onları düzgün xidmət almağa istiqamətləndirir.

Bu proqram bir biri ilə əlaqələr yaratmaqla özlərinin sosial dəstək şəbəkəsini yaxşılaşdırmaqla ailələrə kömək edir. Bu ailələri eyni problemlərlə üzləşən insanların qrupuna dəvət etməklə yerinə yetirilir, bu müddətdə ailələr bir biri ilə görüşür və itkilərinin qeyri müəyyənliklərini, bunun onların həyatlarına təsirini, itkin düşənləri necə yad etməyi və həyatlarını müsbət tərəfdən necə davam etdirməyi müzakirə edirlər.

Müşayət proqramı 2014 cü ildə Azərbaycanın 19 rayonunu əhatə etmiş və itkin düşmüş şəxslərin 910 ailəsi ilə əlaqə yaradılmışdır. 28 ailə üzvü seçilmiş, müşayətçi kimi trening keçmiş və dərddli insanlara öz hisslərini ifadə etməyə imkan verən empatik qulaq asma metodu vasitəsi ilə 631 adam emosional dəstək almışdır. Onlardan 407 nəfəri yuxarıda qeyd edilmiş dəstək qrupunda müntəzəm iştirak etmiş və 224 adamın evinə fərdi başçəkmələr edilmişdir. Bundan əlavə 60 ailə hüquqi–

inzibati ehtiyaclarının qarşılınması üçün müşayətçilər tərəfindən müvafiq orqanlara yönləndirilmişdir ki, bunlardan 6 ailə itkin düşmüş ailə üzvləri üçün Şəhid statusu ala bilmişlər. Proqram zamanı müşayətçilər ailələr arasında stress simptomlarının azalmasını qiymətləndirmək üçün psixoloji sorğular aparırlar. Cədvəldə təqdim olunmuş məlumatlar həyacan, depressiya və ümumi psixoloji stressin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını göstərir

Cədvəl 2.1. Stress simptomlarının azalması³⁰

Simptom	Yaxşılaşma (faizlə)
Həyacan	48%
Depressiya	48%
Fiziki ağrılar	38%
Ümumi stress	45%
İtkin şəxs haqqında stressli fikirlər	33%
Gündəlik funksionallıq	32%

Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ–Ermənistan münaqişəsində məcburi köçkün düşmüş ailənin uşaqlarına sosial–psixoloji reabilitasiya proqramlarını tətbiq edən qurumlardan biri “BUTA” Humanitar Uşaq Fondudur. Onlar məcburi köçkün düşmüş ailələrin uşaqlarına(7 yaşından 14 yaşına qədər) kompleks şəkildə kütləvi psixosial reabilitasiya proqramları tətbiq edirdilər(bax cədvəl 2.2). Onların tətbiq etdiyi sosial – psixoloji proqramlar aşağıdakı istiqamətlərdə aparılırdı:(H.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей–беженцев и внутренне перемещенных лиц. стр.20-25)

1. “Uşaq dünyasının” yaradılması;
2. Komplekslilik;

³⁰ BQXK – nın 2014-cü ildə Azərbaycandakı fəaliyyəti.jur. Bakı: 2015, səh.13

3. Mükafatlandırma və müsabiqələrə cəlb etmə;
4. Seçim azadlığı;
5. İştirak etmənin qaçılmazlığı;
6. Dinamik inkişaf;
7. Kütləvilik.

“Uşaq dünyasının” yaradılması

Uşaq dünyası sxematik olaraq əsasən oyunlardan, ailədən və məktəbdən ibarətdir. Məcburi köçkün və qaçqın düşərgəsində yaşayan bu uşağın psixikasını bərpa etmək üçün mütləq bu sxemanı nəzərə almaq lazımdır.

Oyun – uşaq şəxsiyyətinin harmonik inkişafına səbəb olur. Oyun prosesində onların davranışını insanların, cəmiyyətin davranışına adaptasiya etmək şərtidir. Oyun bu uşaqları aqressivliklərindən, qorxularından, gərginliklərindən azad edərək onların bu hisslərini üzə çıxartmasına yardımçı olur. Oyunların qurulmasında uşaqların yaşı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məs.:sujetli oyunlar (7–9 yaş), sujetli–rollu oyunlar (9–11 yaş), yaradıcı oyunlar (12–13 və daha çox yaş)

Ailə - uşağın həyatında mühüm rol oynayır. Normal vəziyyətdə uşaqlar ailədən güc, həyat təcrübəsi alırlar.

Qeyd etməliyik ki, məcburi köçkün düşən uşaqların valideynləri də məcburi köçkündlər və onlar çox çətin problemlə həyat yaşayırdılar. Onlar çox böyük psixoloji travma almışdılar və bu onların uşaqlar ilə münasibətində iz qoymadan keçə bilməzdi.

Komplekslilik

Bu proqramın kompleksliliyi ondan ibarət idi ki, qaçqın və məcburi köçkün uşaqlara bir neçə psixokorreksiya metodu kompleks şəkildə tətbiq olundu. Onların əksəriyyəti dünyəvi psixoterapevtik praktikada istifadə olunan məşhur metodlar idi.

Biz aşağıdakı trening və psixokorreksiya qruplarını təklif etdik:

1. Teatral təşkilat;
2. Seçmə incəsənət;
3. Folklor – musiqi;
4. İdman oyunları.

Mükafatlandırma və müsabiqələrə cəlb etmə:

İlk öncə yaradılan qrupların köməkliyi ilə uşaqları reabilitasiyaya cəlb etdik. İlk olaraq uşaqların əksəriyyəti özləri üçün passiv izləyici rolunu seçdilər. Uşaqların diqqətini reabilitasiya prosesinə cəlb etmək üçün bütün qruplarda işlər cəlbedici, dinamik və parlaq olmalı idi.

Bütün bu xüsusiyyətləri əldə etmək üçün 2 istiqamətdən çalışdıq:

1. İşə qrup yaratmaq üzrə ixtisaslı professional sosial işçiləri və psixoloqları dəvət etdik və diqqət etdik ki trening aparan insanların geniş fantaziyası və zəngin yaradıcılıq qabiliyyəti olsun.
2. Hər keçirdiyimiz işin sonunda (1–2 ay) konkruslar, mükafatlandırıcı müsabiqələr keçirdik və ən yaxşı işləri mükafatlandırdıq.

Bu metodu tətbiq edərək biz aşağıdakı məqsədlərə nail olduq:

- a) Psixososial reabilitasiya proqramına mümkün qədər çox məcburi köçkün uşaq cəlb etdik.
- b) Uşalarda özləri də hiss etmədən motivasiya və arzu etdiyi nəticəni əldə etmək istəyi yaratdıq.

Seçim azadlığı

Məcburi köçkün və qaçqın olan uşaqlara bir neçə qrup təklif olunurdu və nəticədə onlar seçmək azadlığına malik olurdular.

Seçim azadlığı əsasən 2 faktora əsaslanaraq edilirdi:

- a) Maraqlar, uşaqların şəxsiyyət xüsusiyyətləri, psixogen pozğunluğun xarakteri və onun nəticələrinə əsasən.
- b) Uşaqlarla iş metodu aparan yaradıcı qrupun şəxsi xüsusiyyətlərinə görə.

İştirakin qaçılmazlığı

Qrupa daxil olan uşaqlarda iştirakin qaçılmazlığını yaradan psixoreabilitasiya metodunun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Oyunun yönəlmişliyi;
2. Müsabiqə və mükafatlandırmaya cəlb etmənin kompleksliliyi;
3. Seçim azadlığı.

Qruplarda tətbiq olunan bu xüsusiyyətlər heç bir uşağa qrupdan ayrılmağa şərait yaratmırdı, hətta bir qrupan ayrılan uşaqlar mütləq öz maraq dairələrində olan digər qrupa daxil olurdular. Müəyyən səbəblərdən qrupa daxil ola bilməyən uşaqlar isə psixoloq (psixiatr) müayinəsindən sonra öz maraq dairələrində olan müəyyən bir qrupa daxil edilirdilər.

Dinamik inkişaf

Hər qrupun fəaliyyəti iki qarşılıqlı əlaqədə olan hissədən ibarətdir:

- a) Yaradıcı göstərilən hissə (qrupun profilini yaradan mütəxəssis tərəfindən yaradılmış)
- b) Korreksiyaedici, tərbiyəedici terapevtik hissə (qrupda çalışan mütəxəssis–psixoloq, psixiatrın nəzarəti altında aparılan)

Qrupda iş zamanı yaradıcı hissə qabardılmalı, psixoloji iş isə biruzə verilmədən aparılmalıdır.

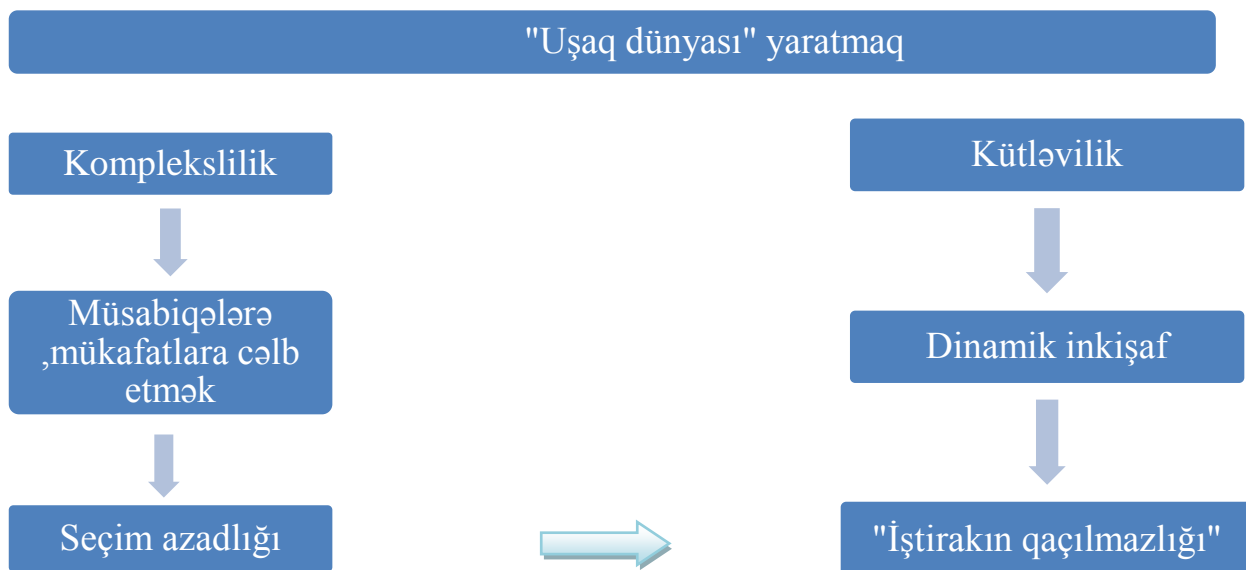
Kütləvilik

Kompleks şəkildə tətbiq olunan psixososial reabilitasiya proqramının bütün prinsiplərini nəzərə alsaq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- a. Eyni zamanda demək olar ki bütün uşaqları fəaliyyətə cəlb etmək
- b. Uşaqları öz istəkləri ilə qrupda saxlamaq
- c. Planlaşdırılmış formada reabilitasiya işi aparmaq

“BUTA” Humanitar Uşaq Fondunun qaçqın və məcburi köçkün uşaqlar üzərində tətbiq etdiyi psixososial reabilitasiya proqramlarının xüsusiyyətləri, tətbiq edilmə dərəcəsi və nəticələri ilə daha yaxından tanış olmaq üçün aşağıdakı cədvəllərə nəzər salmaq:

Cədvəl 2.2 “BUTA” Humanitar Uşaq Fondunun qaçqın və məcburi köçkünlər üçün təqdim etdiyi sosial–psixoloji proqramlardan biri olan “Uşaq dünyasının yaradılması”nın cədvəl şəklində təsviri .³¹

“BUTA” Humanitar Uşaq Fondunun tətbiq etdiyi psixososial proqramlardan biri “Psixososial rehabilitasiya proqramlarına yalnız münasibət və onun aradan qaldırılması”dır (bax cədvəl 2.3). Bu proqramın məzmunu haqqında bəhs edərkən ilk öncə qeyd etməliyik ki, yalnız münasibət dedikdə biz insan qruplarının (insan cəmiyyəti, birliklər və s.) mənfi qiymətləndirməsini başa düşürük. Bu mənfi qiymətləndirmə özünü insanın özü və mövcud olduğu cəmiyyət ilə münasibətlərində biruzə verir.

Sizin qeyd etdiyimiz psixososial rehabilitasiya proqramını planlaşdırmazdan öncə bu işdə çoxlu maneələrlə rastlaşacağınızı bilməyiniz məqsədəuyğundur. Bu sahədə daha çox rastlaşacağınız problemlər aşağıdakı istiqamətdə olacaq:

1. *Humanitar təşkilatların donor və əsas ofislərinin yalnız münasibəti* (bax cədvəl 2.4):
 - Psixososial rehabilitasiya proqramının bütövlükdə aparılmasının vacibliyi haqqında;

³¹ Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку, 2001г .стр.94

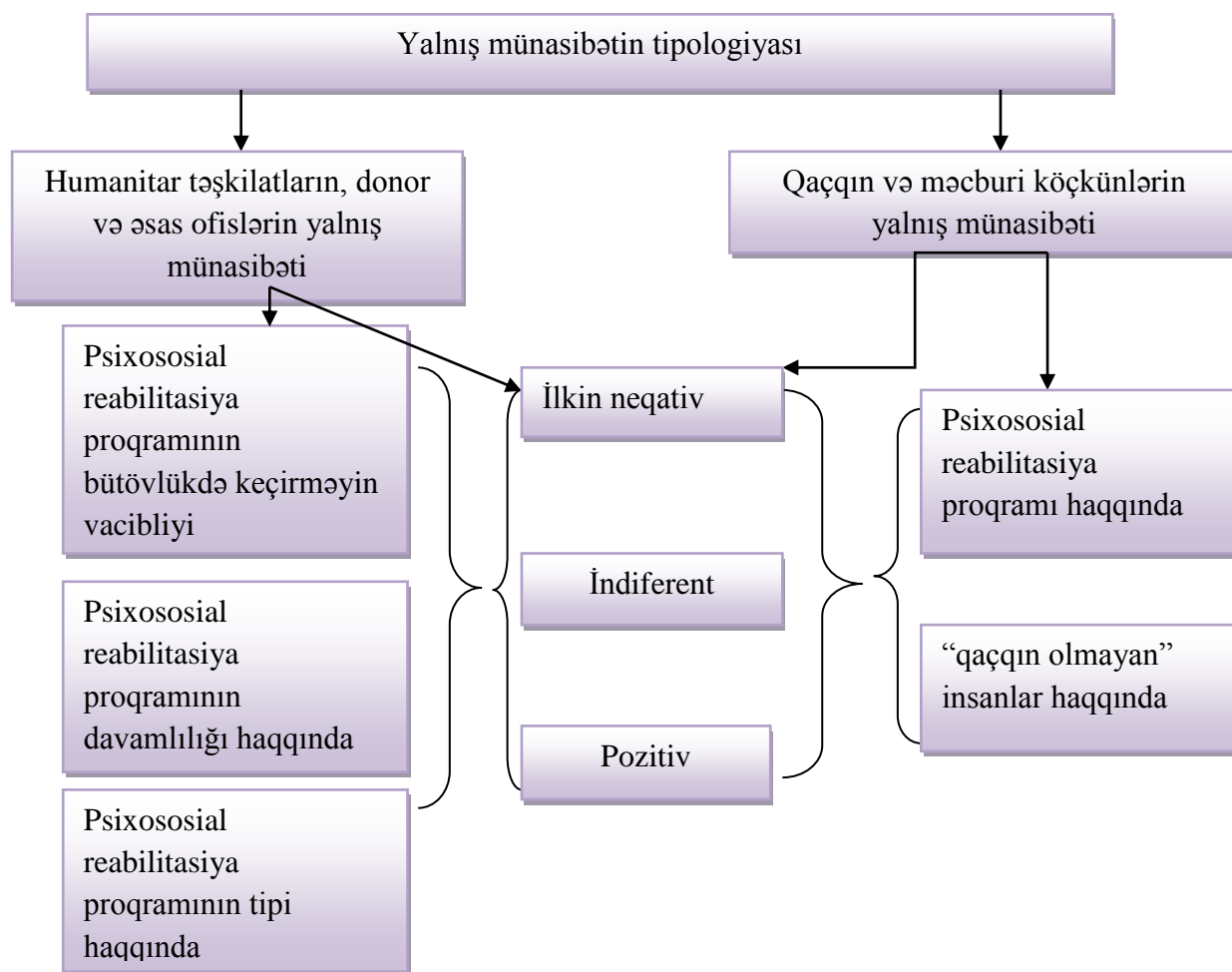
- Psixososial reabilitasiya proqramının gedişatı müddəti haqqında;
- Psixososial reabilitasiya proqramının metodlarının tipi haqqında.

2. *Qaçqın və məcburi köçkünlərin yalnız münasibəti*(bax cədvəl 2.4,2.5,2.6,2.7):

- Psixososial reabilitasiya proqramlarına;
- Qaçqın və məcburi köçkünlərə münasibət bəsləyən insanlara qarşı

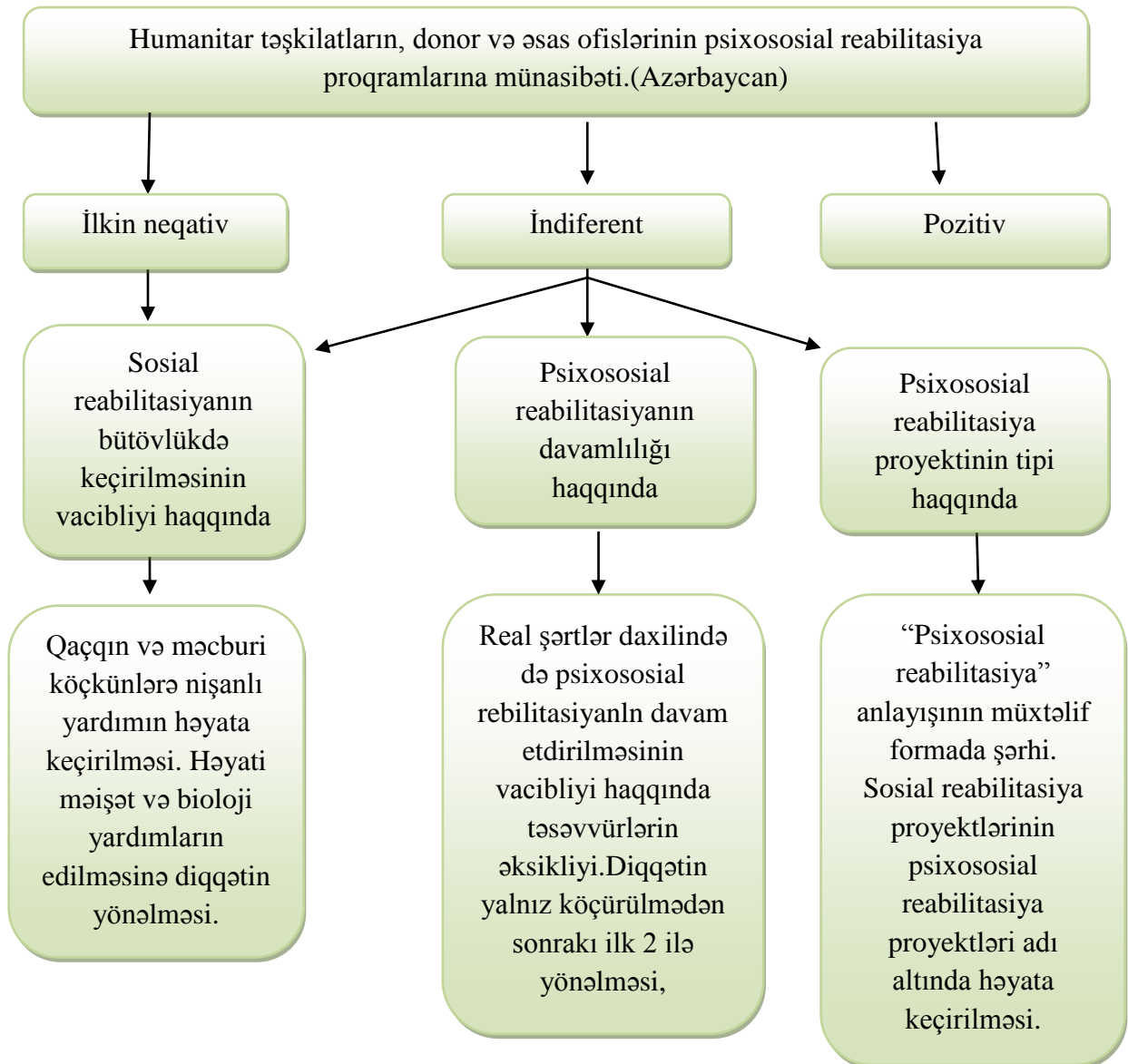
Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün yalnız münasibət formaları onların psixososial reabilitasiya proqramlarını qəbul etmə səviyyəsinə təsir edir. Aşağıdakı cədvəllərdə “Psixososial reabilitasiya proqramlarına yalnız münasibət və onun aradan qaldırılması” proqramı haqqında daha geniş şəkildə bəhs edilib.

Cədvəl 2.3: “BUTA” Humanitar Uşaq Fondunun tətbiq etdiyi psixososial proqram “Psixososial reabilitasiya proqramlarına yalnız münasibət və onun aradan qaldırılması 1.”³²

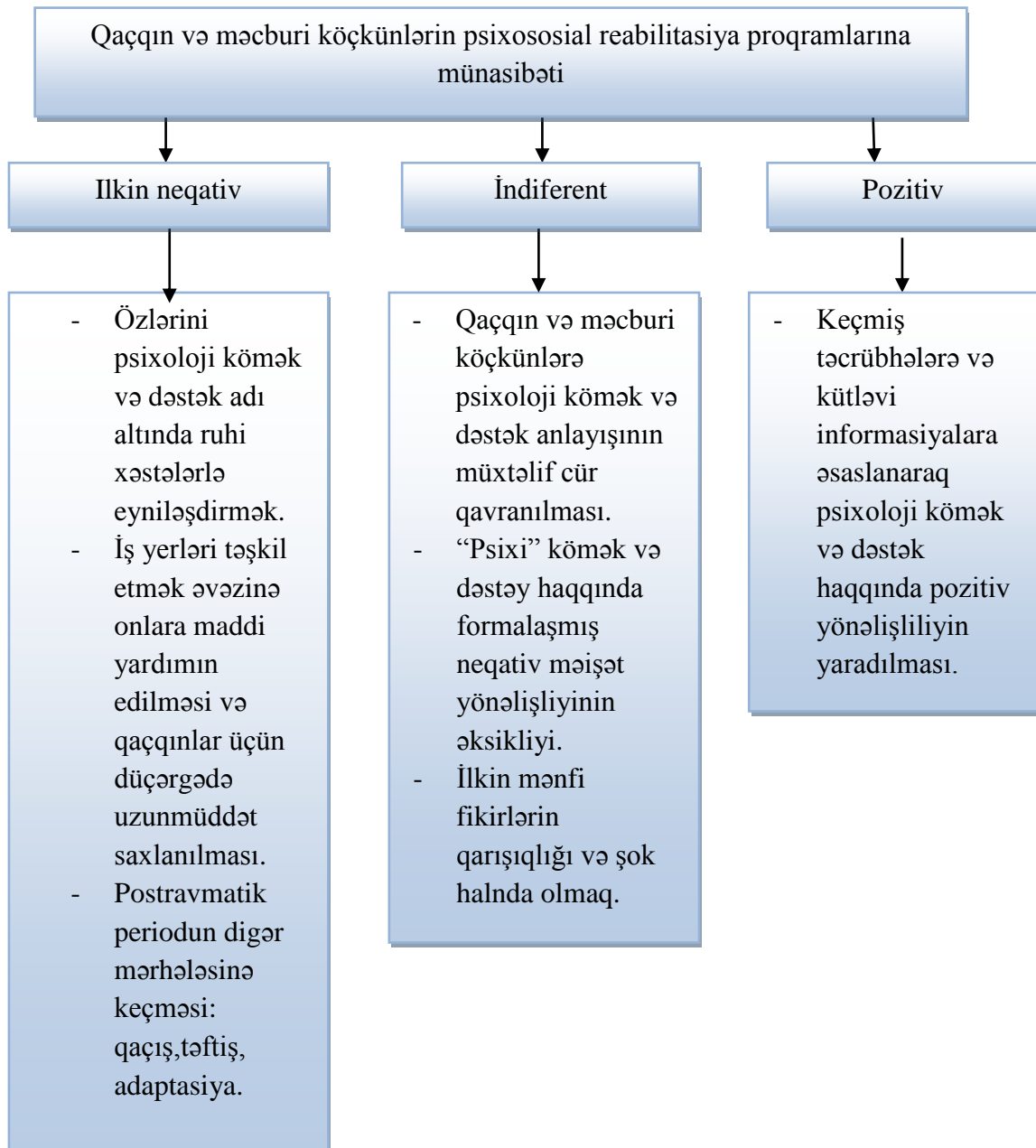
³² Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г ,стр.98

Cədvəl 2.4: “BUTA” Humanitar Uşaq Fondunun tətbiq etdiyi psixososial proqram
 “Xürafat və onun aradan qaldırılması 2.”³³

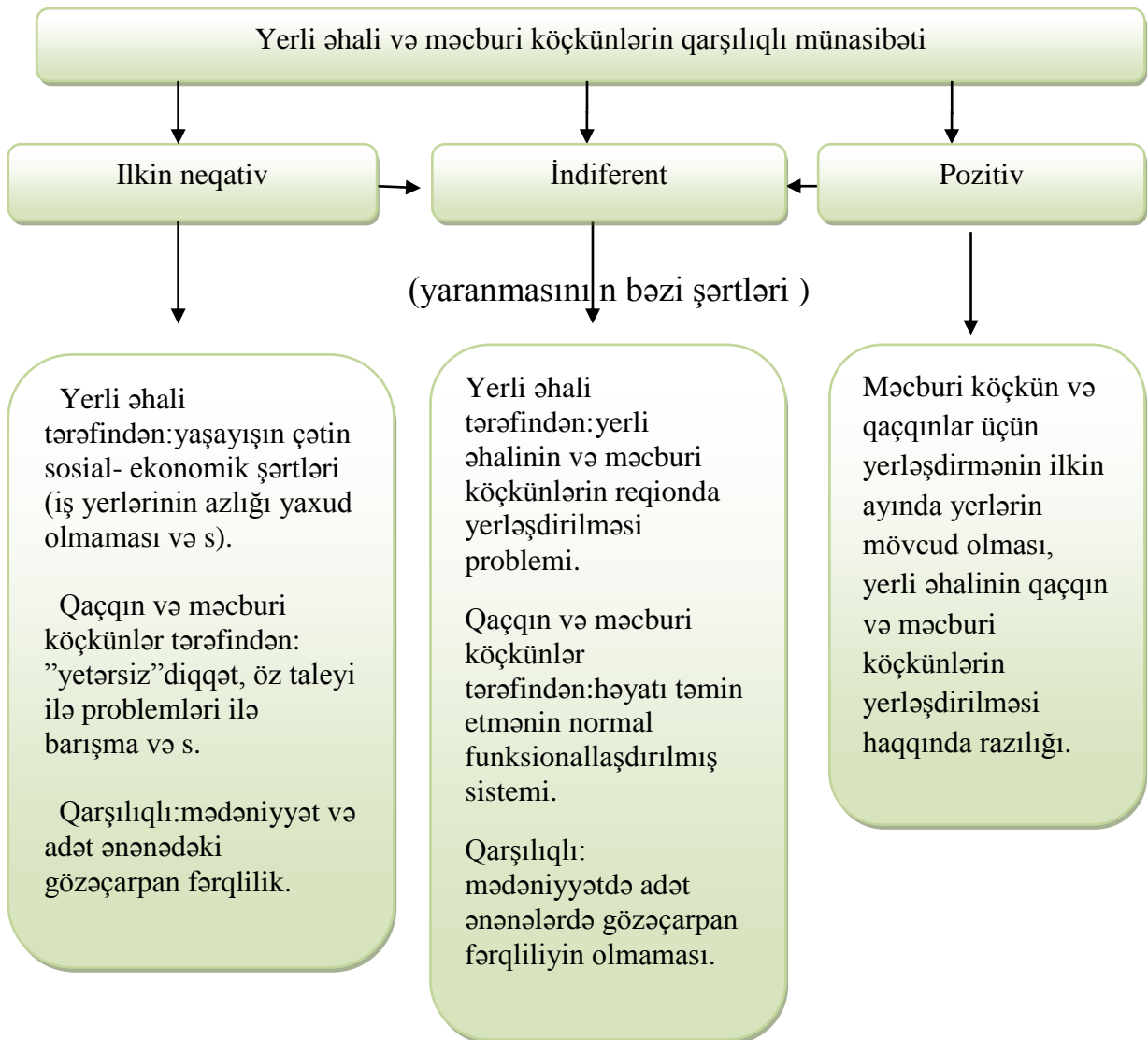
³³ Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г ,стр.99

Cədvəl 2.5: “BUTA” Humanitar Uşaq Fondunun tətbiq etdiyi psixososial proqram “Psixososial reabilitasiya proqramlarına yalnız münasibət və onun aradan qaldırılması 3.”³⁴

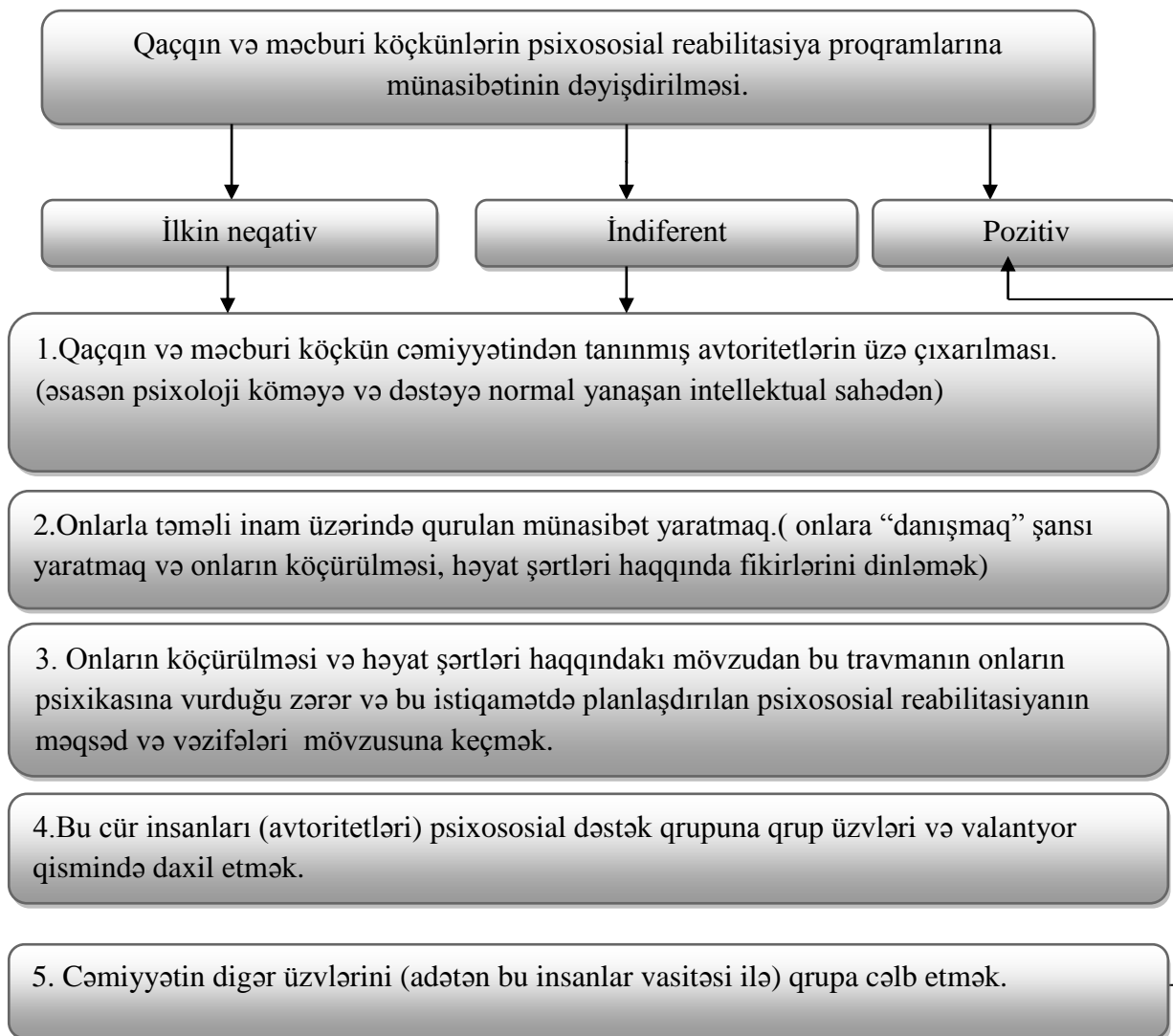
³⁴ Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г ,стр.99

Cədvəl 2.6: “BUTA” Humanitar Uşaq Fondunun tətbiq etdiyi psixososial proqram “Psixososial reabilitasiya proqramlarına yalnız münasibət və onun aradan qaldırılması 4.”³⁵

³⁵ Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г ,стр.100

Cədvəl 2.7: BUTA Humanitar Uşaq Fondunun tətbiq etdiyi psixososial proqram
 “Xürafat və onun aradan qaldırılması 5.”³⁶

Aparılan sosial–psixoloji reabilitasiya proqramlarının əsas məqsədlərindən biri məcburi–köçkünlərin cəmiyyətə inteqrasiya olunmasıdır. Cəmiyyətə adaptasiya olmaq üçün insanın mənəvi cəhətdən özünü buna hazırlıqlı hiss etməsi mənəvi istiqamətdən bu prosesə “silahlanması” çox önəmli amillərdən biridir. Növbəti fəslimizdə bu haqqda daha ətraflı məlumat verəcəyik.

³⁶ Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей – беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г, стр.99

III FƏSİL. MƏCBURİ KÖÇKÜN OLMUŞ İNSANLARIN CƏMİYYƏTƏ UYĞUNLAŞMASI ÜÇÜN MƏNƏVİ SİLAHLANMASINDA SOSİAL-PSİXOLOJİ REABİLİTASIYA PROQRAMLARININ ROLU.

3.1 Mənəvi silahlanma (empowerment)

Əksər ədəbiyyatlarda (Veber 1946; Lips 1991;Lappe və Dui Pois 1994; Korten ,1987;Kreisberg, 1992) empowerment çox da aşkar ifadə oluna bilməyib. Bu bölmədə biz empowerment terminini insanların öz həyatındakı nəzarətini mənfəətli idarə etməyə kömək edən çoxölçülü sosial proses kimi nəzərdən keçirdəcyik. Bu termin insanların öz həyatları,münasibətləri və cəmiyyətlərində onları özünə inamlı şəxsiyyət kimi formalaşdıran və onlarda daxili gücü inkişaf etdirən prosesdir. İnsanların daxili silahlanması proqramı (empowerment) özündə tədqiqat etmə qabiliyyəti, nəzəriyyə və təcrübəni ehtiva edir.

Daxili silahlanma nədir? Biz bu termini necə izah edə, qiymətləndirə bilərik? Son ədəbiyyatlarda bir neçə nəzəri və praktiki sahələr üzrə empowerment anlayışı müəyyən intizam xəttləri ilə aydın nəticələndi lakin, onlardan bir hissəsi yalnız xüsusi elmi intizam proqramları ilə bu termindən çox dar mənada istifadə etdilər, digər hissəsi isə empowermentə qeyd etdiyimiz bütün xüsusiyyətləri (tədqiqat etmə qabiliyyəti, nəzəriyyə və təcrübə) aid etmədi. Nəticə olaraq əksəriyyəti “empowerment”(gücləndirmə) terminini daha çox , son dövrlərin geniş yayılmış ,köhnə keçirilən sosial - psixoloji proqramların yeni ifadə vasitəsi olan geniş şəkildə yayılmış termin kimi qiymətləndirdilər.

Biz düşünürük ki, empowerment digər terminlərlə nisbətdə daha əhatəli termdir. Empowerment termini həyat yolumuzda edə biləcəklərimiz haqqında fərziyyələri özündə birləşdirən problemləri əhatə edir. Bu problemlər bizim çətin situasiyaya düşdükdə özümüzə edə biləcəyimiz köməyimiz, özümüzdə mövcud olan fəallığımız , gücümüz və bacarığımızı əhatə edən əsas fərziyyələrdir. Daxili silahlanma termininin əsas məzmunun aydınlaşmasını asanlaşdırmaq üçün bu terminin geniş anlamını başa düşməliyik, xüsusi proqramlar və lahiyələr zamanı daxili silahlanma məsələlərinə

niyə xüsusən diggət yetirdiyimizi dərk etməliyik və eyni zamanda bu terminin daxili silahlanmanın müzakirəsinə imkan yaratmalı, onu təcrübədən keçirtməliyik.

a) Gücü (hakimiyyəti) başa düşmək

Daxili silahlanmanın nüvəsində güc ideyası durur. Daxili silahlanma anlayışının gücü iki məsələdən asılıdır. Bunlardan *birincisi* insanın gücünün dəyişilməsi məsələləridir. Əgər güc dəyişilmirsə, əgər bu vəziyyət insanlarda anadangəlmə və dəyişilməzdirsə, bu zaman nə daxili silahlanma mümkündür nə də bu istənilən əhəmiyyətli yolda düşünüləndir. Digər tərəfdən onu da qeyd etməliyik ki, əgər güc dəyişilə bilirsə daxili silahlanma da mümkündür. *İkinci* növbədə isə daxili silahlanma anlayışının konsepsiyası gücün genişlənmə bildiyi ideyadan asılıdır. Bu ikinci bənd bizim güc (hakimiyyət) haqqında ümumi təcrübələrimizi əks etdirir, yəni güc (hakimiyyət) haqqında necə və nə fikirləşirik? Bu bəndləri araşdırmaq üçün biz ilk öncə güc (hakimiyyət) haqqında nə düşündüyümüzü müzakirə etməliyik.

Güc ideyası tez–tez bizdə başqalarını idarə etmək üçün olan qabiliyyətlərlə, onların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq bizim nə istəməyimiz məsələləri ilə əlaqələndirilir (Veber 1946). Ənənəvi sosiologiya isə gücü əsas təsir və nəzarət etmə kimi vurğulayır və adətən gücü insanın malının və hərəkətinin idarəsi kimi izah edir (Lips 1991)³⁷ Beləliklə bu anlayışa iki formada–dəyişilən və dəyişilməyən kimi baxılır. Veber (1946) qeyd edir ki, güc adamların və şeylərin arasında münasibətin mühiti çərçivəsində mövcuddur. Veber düşünürdü ki güc nə anadangəlmə nədəki ayrı ayrılıqda insanlarda mövcud deyil. Hakimiyyət yalnız əlaqələr və münasibətlər zamanı yaradılır, dəyişir, inkişaf edir. Daxili silahlanma da həmçinin dəyişkən prosesdir və o dəyişilmə prosesi nəticəsində öz əhəmiyyətini qazanır və güclənir.

Daxili silahlanma (empowerment) izah etmək və başa düşmək üçün bizim imkanlarımız güc (hakimiyyət) anlayışının bu aspektlərində diqqəti cəmləmişdir.

Daxili silahlanma anlayışı həmçinin hər saniyyəmizin hökmünə görə genişlənmə bilən güc termini ilə əlaqəlidir. Gücün sıfır məbləq konsepsiyası (Veber) onu göstərir ki, güc, onlar bundan imtina etmək istəmədikləri halda güclünün əllərində qalacaq. Bu

³⁷ Weber M. (1946) From Max Weber. H.H.Gerth., C.W Mills. New York: Oxford university Press

hakimiyyətin sınaqdan keçirilməsi üçün əhəmiyyətli yol olmasına baxmayaraq güclülər gücün onların imtina etmədiyi halda onlardan getməyəcəyi fikrinə etinasız yanaşırlar. Genişlənməni özündə saxlaya bilən hakimiyyətin tərifinin əhəmiyyətini ön plana çıxartmaq üçün başqa bir qısa tapşırıqqa nəzər salaq. Suallara cavab verin: “Siz özünüzü nə zamansa güclü hiss etmisiniz?”,”Bu kimdənsə asılı olaraq baş vermişdi?” “ Bu halın başqa bir insanda da baş verməsinin şahidi olmusunuz?”³⁸

Güc hakimiyyət strukturlarında müxtəlif vəziyyətləri məskunlaşdıran insanlar tərəfindən fərqli şəkildə başa düşülmüşdür(Lukes 1994).Feminist qadınlar,baza təşkilatı üzvləri,ailələrdə irqi qruplar və etnik əməkdaşlıq ilə səciyyələndirilən gücün müxtəlif tərəflərini ön plana çəkərək müzakirə etmişlər.

Tədqiqatçılar və praktikerlər gücü bir neçə aspektdən çıxış edərək bölmüşlər: “qohum gücü(hakimiyyəti)”(Lappe və Dui Pois 1994)³⁹,“generativ güc (hakimiyyət)” (Korten ,1987)⁴⁰, “integrativ güc(hakimiyyət” və “güc(hakimiyyət)”(Kreisberg, 1992).⁴¹

b)Daxili silahlanma (empowerment) anlayışının izahı

Daxili silahlanma anlayışının strukturu müxtəlif elm sahələrində göstərilib: psixologiya, təhsil iqtisadiyyat, cəmiyyət elmləri, sosial institutlarının tədqiqatlarında və s. Bəs görəsən daxili silahlanma termininin mənası bu perspektivlər arasında necə başa düşülür və qeyd etdiyimiz perspektivlərə görə o anlayışın mənası necə dəyişilir? Bu haqqda bəhs edən son ədəbiyyatlarda daxili silahlanma termininin mənası adətən izah edilmək və müzakirə edərək müəyyən edilmək əvəzinə daha çox qəbul edilir. Rappaport (1984) qeyd etmişdir ki, daxili silahlanma termininin mövcud olmamasını qəbul etmək, onun müxtəlif formalarını fərqli insanlarda və situasiyalarda müzakirə edərək müəyyən etməyə nisbətən asandır.Hətta bu konsepsiyayı müəyyən edilməsinin özü belə müzakirə tələb edir.⁴²

³⁸ Weber M. (1946) From Max Weber. H.H.Gerth.,C.W Mills. New York:Oxford university Press

³⁹ Korten,D.E.(1987). Community management . West Hartford ,CT:Kumarian Press

⁴⁰ Kreisberg,S. (1992) Transforming power: Domination, empowerment and education. Albany, NY: State University of New York Press.

⁴¹ Lappe,F.M., Dubois,P.M.(1994). The quickening of America :Rebuilding our nation,remaking our lives. San Francisco:Jossey - Bass, Inc.Publishers.

⁴² Rappaport.J. (1984) Studies in empowerment: Introduction to the issue. Prevention in Human Services pp.1 – 7

Zimmerman(1984) bəyan etmişdir ki, daxili silahlanma anlayışının tək ayrıca bir termin kimi tərifinə nail olmaq üçün belə cəhdlər edilə və bu tərifin yaranması daxili silahlanma haqqında yalnız və şablon fikirləri alt üst edə bilər.⁴³

Daxili silahlanmanın ümumi anlayış olmasına baxmayaraq biz insanlarda bu xüsusiyyətləri zəruri proqram qiymətləndirməsi ilə müəyyən etməyə çalışırıq. Bailey (1992) qeyd etmişdir ki, biz daxili silahlanma qabiliyyətini nə qədər dəqiq müəyyən etsək bizim proqram və lahiyələrimiz də bir o kontektdə xüsusi insanlara tətbiq olunacaq.⁴⁴

Ümumi termin kimi götürsək daxili silahlanma insanların öz həyatları üzərində nəzarət əldə etməyə kömək edən çoxölçülü sosial psixoloji prosesdir. Bu proses insanlara onların öz həyatları, münasibətləri və sosial cəmiyyətlərini özləri üçün mühüm olan müəyyən məsələlər üzrə hərəkət edərək istifadə etməsi üçün güc verir.

Biz daxili silahlanma termininin daha aydın anlaşılması üçün 3 komponent müəyyən etmişik. Daxili silahlanma çoxölçülüdür, sosialdır və prosesdir. Bu termin çoxölçülüdür çünki o, sosiologiyayı, psixologiyayı, iqtisadiyyatı və digər sahələri əhatə edir. Daxili silahlanma həmçinin fərdi, qrup və icma kimi müxtəlif səviyyələrdə də baş verir. Daxili silahlanma həm də sosial prosesdir çünki o, başqa münasibətlərlə əlaqədə baş verir. Daxili silahlanma prosesi bizi daima inkişaf etdirən yol və yaxud da səyahətə bənzəyir. Daxili silahlanmanın digər aspektləri spesifik konspektinə və cəlb olunan insanlara görə dəyişə bilər lakin onun inkişafetdirici xüsusiyyəti daima dəyişilməz qalır. Bundan əlavə daxili silahlanma prosesinin inkişafı fərdi və ictimai əsaslardan da asılıdır.

c) İnsanlar və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi

Vilson (1996) göstərdi ki, tədqiqatçılar, təşkilatçılar, işə götürənlər və s fərdi dəyişikliyin daxili silahlanma, sosial dəyişiklik və cəmiyyət üçün ilkin şərt olduğunu etiraf edirlər (Speer və Hughey, 1995; Florin və Vandersman, 1990; Cavis və Vandersman, 1990). Lakin bu bizə dəyişmə gücü nisbətən az olan insanları barmaqla

⁴³ Zimmerman M.A.(1984). Taking aim on empowerment research: On the distinction between individual and psychological conceptions. American Journal of Community Psychology. pp. 169 – 177

⁴⁴ Bailey.D.(1992) Using participatory research in community consortia development and evaluation pp.71 – 82

göstərməyə və onlara gücə və müvəfəqiyyətə sahib olmaq üçün “biz”ə oxşamağa dəvət etməyə əsas vermir. Əksinə fərdi dəyişiklik sosial dəyişiklik və ictimai bağlılıq üçün bir körpüdür.⁴⁵

Böyük dəyişkənlik yaratmaq istəyiriksə biz qarşımızda duran mürəkkəb məsələləri həll etmək üçün özümüzdə fərdi dəyişiklik etməliyik. Qarşılıqlı hörmətli münasibətə əsaslanan əməkdaşlıqlarda insanlar inkişafı görərək müxtəlif perspektivlər, yaradıcı və realistik həllər istiqamətində iş görürlər. Fərdi və kollektiv dəyişikliyin bu sintezi bizim daxili silahlanma terminini başa düşməyimizə kömək edir(Vilson,1996; Florin və Vandersman, 1990; Speer və Huqley,1995). Biz daxili silahlanma termininin bu fərdi və kollektiv anlamını daxili silahlanma proqramlarının mühüm bir məqsədi kimi görürük. Bu termin insanlarda daxili silahlanma yaradan fərdi,münasibət və ya sosial proqramları ilə qarşılıqlı və yaxud da əks əlaqədədir.⁴⁶

d) Daxili silahlanma (empowerment) və ruh yüksəkliyi

Ruh yüksəkliyi Proqramları (RYP) tədqiqatı , nəzəriyyəni və təcrübəni birləşdirmək üçün daxili silahlanma tərifindən istifadə edir.Birləşmiş RYP Friere⁴⁷(1970), Horton⁴⁸ (1989) və b tərəfindən yaradılıb və tənqidi yaşlıların tədrisi nəzəriyyəsinin inkişafına əsaslanır.RYP insanların güclərini onların həyat tərzlərini nəzərə alaraq təcrübə əldə etmək üçün imkanlar və resursların təmin edilməsi yolu ilə bacarıq əldə edilməsi istiqamətinə yönəltmişdir.

Bu prosesin əsasında duran iştirakçılar məsləhət komitə üzvləri, köməkçilər və həmçinin proqrama cəlb edilən digər insanlar arasında olan qarşılıqlı hörmətdir. RYP insanların özlərinə verdiyi dəyərləri və özlərinə olan inamlarını artırır, onları öz problemlərini həll etməyə həvəsləndirir. Cəmiyyət və fərdi aktivliyin arasındakı əlaqəyə diqqətin yönəldilməsi məşq ilə müzakirə sessiyaları arasında həvəsləndirmə və fərdi dəyişiklik yaratdı və cəmiyyəti dəyişmək üçün iştirakçıların səyləri ilə cəmiyyətin hərəkətinin birliyini dəstəklədi. Biz insanlara güc verib onlarda daxili

⁴⁵ Speer P.W.,Hughey J.(1995) Community organizing: An ecological route to empowerment and power. American Journal of Community psychology pp.729 -748

⁴⁶ Florin,P., Wandersman,A. (1990) An introduction to citizen participation ,voluntary organizations and community development: insights for empowerment trough research. American Journal of Community Psychology ,18(1), pp.41 – 54

⁴⁷ Friere,P.(1970). Pedagogy of the oppressed. Translated by M.B.Ramos. New York: Seabury Press.

⁴⁸ Horton A. (1989) The Highlander Folk School:A history of its major programs . Brooklyn,NY:Carlson Publishers.

silahlanma yarada bilməsək də onların olmağa ehtiyac duyduqları mövcud olan resurslar və dəstək imkanlarını verə bilərik.

Nəticədə daxili silahlanmanı insanlara kömək edən, onların öz həyatlarını nəzarətə götürən çoxölçülü sosial–psixoloji proses kimi görürük. Bu, insanlarda öz həyatlarını, münasibətlərini və cəmiyyətlərini onların vacib hesab etdikləri vəziyyətlərdə istifadə etməyə güc yaradır. RYP insanlara öz həyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün addımlar atmağa, onları motivasiya etməyə - daxilən hazırlıqlı olmağa öyrətməyə çalışır.

3.2 Məcburi köçkünlərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün daxili silahlanmasında psixososial reabilitasiya proqramlarının rolu.

Daimi öyrəşdiyin yerdən köçürülmənin bir çox səbəblər ucbatından həyata keçirilməsi məqbuldur. Köçürülmənin ən ağır, insan psixologiyasında ən dərin iz buraxan növü müharibə ucbatından öz yaşadığı və öyrəşdikləri şəraitdən insanların məcburi köçürülməsidir. Müharibə prosesinin bu insanların psixologiyasında yaratdığı fəsadlarla bərabər bir çox maddi və mənəvi itkilərə məruz qalaraq yaşadığı və öyrəşdikləri şəraitdən mədəniyyəti, insanları və cəmiyyəti onlara yad olan bir məkanda üstəlik çətin şərtlər daxilində yaşamaq məcburiyyətində olmaları onların vəziyyətini daha ağırlaşdırır. Onlar, eyni zamanda öz növbəsində köçürüldükləri məkanda qaçqınlara və məcburi köçkünlərə qarşı mənfi münasibətlərlə əlaqəli olaraq bir çox şəxsiyyətlərarası konfliktlərə daxil olurlar. Belə olduğu halda köçürülmə prosesi mütləq özündə öz stereotiplərini dəyişməy prosesinə aktiv təsir göstərən uyğunlaşma komponentini, dəyişən və köçürülən insanı əhatə edən mühitlə əlaqəli olaraq çıxış edən şəxsiyyətin davranış komponentlərinin yönəlişini ehtiva edir. Bütün bu proseslərin həyata keçməsi üçün insanın daxilən hazırlıqlı olması və bunun üçün daxilən silahlanması çox önəmlidir.

Adaptasiya - insanın yeni həyat şəraitinə uyğunlaşması prosesidir. Sosial-psixoloji adaptasiya, yeni sosial şəraitə, cəmiyyət yeniliklərinə, psixoloji plandan yanaşsaq: yeni cəmiyyətdəki insanlarla münasibətin yaranması, özünə o cəmiyyətdə yer

tapmaq, onların dəyər və stereotiplərinə uyğun olaraq davranmağı bacarmaq, onların yaşatdığı mədəniyyətə uyğunlaşmaqdır.⁴⁹

Köçürülmə kontekstində adaptasiya prosesinə məruz qalınan müxtəlif amillər və şərtlərlə (mədəniyyət fərqləri, yönəlişlər, həyat fəaliyyətinin sosial şərtlərindəki fərqlər, etnik və dini fərqlər və s) əlaqəli olaraq çox ağırlaşdırıcı təsirlər göstərilir. Kompleks şəkildə bu proseslər məcburi köçkəndə ağır stressli situasiyalar yarada bilər.

Bu prosesin çətinliyini qeyd edən T.Q.Stefanenko sosial adaptasiya prosesini qrup və şəxsiyyətlərin məqsəd və dəyərlərinin optimal münasibətinə səbəb olan şəxsiyyətin və sosial mühitin qarşılıqlı təsiri kimi qiymətləndirir.⁵⁰

V.V.Konstantinov, məcburi köçkünlərin dəyişən həyat şəraitinə adaptasiya prosesini öyrənərək onu yeni sosial mühit və sosial mühitin dəyişməsi tələblərinə cavab verərək davranış və uyğunlaşma prosesində şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin yenidən qurulması, onların qarşılıqlı münasibətini həyata keçirtmək üçün məcburi köçkünün fəaliyyət və inkişafının adaptiv ehtiyacları” kimi qiymətləndirmişdir.⁵¹

Tədqiqatlar eyni zamanda göstərir ki, sosial-psixoloji adaptasiya tək məcburi köçkün deyil həm də onu əhatə edən mühit, şəraitlər, mədəniyyət xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən ikitərəfli prosesdir. Nəticə olaraq hər iki istiqaməti qane edəcək davranış üsulu tapılmalıdır.

N.S. Palagina eyni zamanda məcburi köçkünlərin sosial – psixoloji adaptasiyasını şərtləndirən çətinlikləri qeyd etmişdir. O, daha çox şəxsiyyət yönündə olan dəyişikliklərə - özünüqiymətləndirmənin aşağı düşməsi, qəbul olunan stereotiplərin sınıması, sosial yönəlişlərin dəyər orientasiyası və s diqqət yetirmişdir. Bu, həmçinin məcburi köçkünün davranışında öz əksini tapa bilər.⁵²

Məcburi köçkünlərin bütün bu şəraitlərə psixoloji olaraq uyğunlaşması və sərbəst fəaliyyət göstərə bilmələri üçün mənəvən buna hazırlıqlı olmaları və bunun üçün daxilən silahlanmaları çox önəmlidir. Mövcud olan fəvqəl vəziyyət məcburi

⁴⁹ О.С.Ионина, Г.Шадринск Особенности социально-психологической адаптации мигрантов к новым условиям жизни

⁵⁰ Стефаненко, Т. Г. Адаптация к новой культурной среде и пути ее оптимизации . Наука: 1999.

⁵¹ Константинов, В.В. Зависимость успешности социально -психологической адаптации вынужденных мигрантов к новым условиям жизни от типа наук. Самара, 2004.

⁵² Палагина, Н. С. Особенности социально-психологической адаптации мигрантов в преодолении жизненного кризиса : дис. ... канд. психол. наук / Н.С. Палагина. – Таганрог, 2007.

köçkünlərə psixoloji yardımın vacibliyi problemini aktuallaşdırır. Bu istiqamətdə psixoloji dəstəyə daha çox ehtiyacı olan məcburi köçkünlər uşaqlar və yeniyetmələrdir.

Müasir dövrümüzdə psixoloji – pedaqoji ədəbiyyatlarda uşaqların, yeniyetmələrin və məcburi köçkün ailələrinin cəmiyyətə adaptasiyası istiqamətində müxtəlif sosial – psixoloji praktik işlərə rast gəlmək olar.(Bondreva S. K.,Lebedova N.M., Zaxarçenko E., Soldatova Q.U, Stefanenko T.Q, Şayqerova L.A.,Şarova O.A., Kovaleva N.İ., Esinger,Q.Xaynriks,X.Tamm,D.Paçel).Uşaq məcburi köçkünlərin cəmiyyətə uyğunlaşması daha çox diqqət cəlb etdiyi üçün uşaqların yaranan yeni sosial şəraitə uyğunlaşması üçün sosial–psixoloji proqramlar daha çox işlənib hazırlanmışdır.

Əksər tədqiqatların gəldiyi nəticəyə görə uşaq məcburi köçkünlərin yaranan yeni şəraitə adaptasiyasını psixoloji cəhətdən şərtləndirmək üçün təcrübəli təşkilatlar səviyyəsində kompleks şəkildə işlər aparmaq lazımdır. Bu tipdə aparılan iş tək uşaq məcburi köçkünləri deyil, eyni zamanda prosesdə iştirak edən digər üzvləri əhatə etməlidir:məktəbdə oxuyan hər kəsi, pedaqoqları, psixoloqları, valideynləri.

Aparılan işin ilkin mərhələsində məcburi köçkünün (əsasən uşağın) şəxsiyyəti, şəxsiyyətinin güclü və zəif tərəfləri, milli mentaliteti öyrənilməlidir. Digər mərhələdə məcburi köçkünlərdə davranış vərdişləri, öyrəşdikləri şəraitdən fərqli olan yeni şəraitdə davranış qaydaları aşılmalıdır.

T.V. Burkovskaya qeyd edir ki, qeyd olunan iş, mədəni dialoq, məcburi köçkün qruplarının etnomədəni spesifikasiyası, adət - ənənələrinin qarşılıqlı təsiri, mədəniyyətdəki dəyər normaları və onların sositumdakı cəmiyyətə məxsus adaptiv davranışı çərçivəsində aparılmalıdır.⁵³

E.Y.Zaxarçenko vurğulayır ki,məcburi köçkünlərin təhsil təşkilində adaptasiyasının uyğun şərtlərinin yaradılması aşağıdakı hallarda mümkündür:

a) Münasibətlərin inkişafı, mədəniyyətlərarası dialoqu çoxmillətli cəmiyyətdə qurma.

⁵³ Бурковская, Т. В. Социокультурная адаптация подростков из семей мигрантов : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т.В. Бурковская. – Брянск, 2003.стр 27

b) Məcburi köçkünlərin adaptasiyasına yönləndirilmiş xüsusi proqramların hazırlanması, onların təhsili üçün şərtlərin yaradılması; sosial – mədəni adaptasiyanın qarşılıqlı təsirinin təmin olunması.

c) Onlara bir neçə mədəniyyət və dili öyrədəcək, uşaq məcburi köçkünlərlə işləməyə yönələn pedaqoqların hazırlanması.

Uşaq məcburi köçkünə psixoloji kömək təşkil etməzdən öncə onda, kommunikativ vərdişlər formalaşdırmaq vacibdir. Onları mənəvi cəhətdən mövcud olduqları şəraitə uyğun mənəvi silahlandırmaq üçün kollektiv daxilində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafını özündə ehtiva edəcək trening tapşırıqlar keçirtmək önəmlidir. Aparılan treninglərin əsas nəticəsi olaraq ünsiyyətdə tərəf müqavilini başa düşmək, onun davranışlarını düzgün interpretasiya etməyi bacarmaq, ona qarşı tolerant ünsiyyətlə çıxış etmək vərdişlərini aşılamaq olmalıdır. Eyni zamanda bu proses zamanı uşaq məcburi köçkünləri daxilən baş verən proseslərə qarşı hazırlamaq (silahlandırmaq, empowerment) öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilməyi öyrətmək lazımdır.⁵⁴

Fikirlərimizi bütövlükdə ifadə etsək məcburi köçkünlərin yeni həyat şəraitinə sosial–psixoloji adaptasiya prosesi yetərincə dramatik və çətin prosesdir. Qeyd olunan situasiyaya düşər olan insan bir çox çətinliklər yaşayır, məhz buna görə məcburi köçkünlərin inteqrasiyasının daha ağrısız şəraitini yaratmaq lazımdır, bu səbəbdən, məcburi köçkün uşaqların adaptasiyası üçün xüsusi yeni sosial – psixoloji proqramlar yaradılmalı, bu prosesin psixoloji əsasları təşkil edilməli, proses üçün pedaqoqlar hazırlamalı, eyni zamanda məcburi köçkünlərin fərdiliyi və onların şəxsiyyətlərinin özünəməxsusluğu saxlanılmalıdır.

Növbəti fəsilə təhlil olunan məsələlərə aid apardığımız tədqiqat və əldə etdiyimiz nəticələrlə tanış olacağıq.

⁵⁴ Захарченко, Е. Ю. Дети-мигранты в атмосфере современной российской школы, Е.Ю. Захарченко // Педагогика.М: 2002. – № 9. – стр.47-53

IV FƏSİL.MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN PSIXOSOSIAL İNKİŞAFININ DİNAMİKASINA SOSIAL-PSIXOLOJİ REABİLİTASIYA PROQRAMLARININ TƏSİRİ.

4.1 Tədqiqatın təsviri və metadalogiya

Apardığımız tədqiqatın nəticələrini təhlil etmək və nəticələri dəqiq dəyərləndirmək üçün tədqiqatımızı iki hədəf qruplara uyğun olaraq iki hissəyə (sosial – psixoloji proqramın icraçıları və sosial psixoloji proqramların alıcıları (benifisantlar) böldük. Tədqiqatımızda keyfiyyət tədqiqat yanaşması tətbiq edərək - case study (konkret hadisənin təhlili) üsulundan istifadə etdik. Proqramların icraçıları və benifisantlarına verilən sorğu anketinin cavablarına əsasən nəticələrin təhlilini iki istiqamətdən aşağıdakı kimi həyata keçirdik. Təhlilin əsasında verilən məlumatları əlavə bölmədə (bax əlavə 1) ümumiləşdirib cədvəl şəklində təqdim etmişik. Hər iki təhlili ifadə etdiyimiz cədvəlin üfüqü zolaqlarında təhlil etdiyimiz aspektlər, şaquli zolaqlarında isə benifisiant və icraçılarımızın anketləri əsasında o istiqamətləri qiymətləndirilməsinin meyarları və əsaslanmamıza səbəb olacaq ifadələri qeyd olunmuşdur. Eyni sütun içərisində qiymətləndirmə aparılmış və sonra benifisiant və icraçı qruplarının hər birinin nəticələri ayrıca diaqram vasitəsi ilə ifadə və təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda sosial psixoloji reabilitasiya proqramının 2 icraçısı 3 benifisiantı iştirak etmişdir. İcraçılardan biri “BUTA” Humanitar Uşaq Fondunda müxtəlif (“elmi müzakirələr”, “rəsm qabiliyyətinin inkişafı”, “idman oyunları” və s) sosial-psixoloji proqramların icraçısı, digəri isə “Müasir təhsil və tədris yardım mərkəzi”, “Demokratiya müzakirələri”, “İlin müəllimi” və s sosial psixoloji reabilitasiya proqramlarının icraçısı olmuşdur. Tədqiqatda iştirak edən benifisiantlar yuxarıda qeyd etdiyimiz sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarında iştirak edib uğur qazanmışdılar.

4.2 Tapıntılar və onların təhlili

Proqram haqqında icraçıların fikrinə əsaslanaraq: (bax əlavə 1)

Tədqiqat aspektlərimiz üzərində sosial – psixoloji proqramların icraçılarının anketdə verdikləri cavablara əsasən təhlil edəsi olsaq aşağıdakı nəticələrə gələrik:

Ailənin rolu(A)

İcraçı 1: Sosial psixoloji reabilitasiya proqramını icra edən icraçı 1(İ1) fikrincə məcburi köçkün ailəsində bütün üzvlər eyni çətinliyi gördüyü və eyni sosial–psixoloji vəziyyətdə olduğu üçün ailə tərəfindən sosial psixoloji proqramların istifadəsinə dəstəy zəifdir. İcraçı eyni zamanda verdiyi cavabı Azərbaycanda sosial–psixoloji reabilitasiya proqramları haqqında maarifləndirmənin zəif olması ilə də əlaqələndirdi. (zəif)

İcraçı 2: İlk icraçıdan fərqli olaraq ikinci icraçımız (İ2) sosial psixoloji proqramlarda ailənin rolunu qeyd etdi və orta səviyyəli qiymətləndirdi. O sadəcə ailənin nisbətən zəif dəstəyinin səbəbi kimi maarifləndirmənin zəif olmasını gördü. Bu fikirləri onun aşağıdakı cümləsində daha aydın görmək olar: “İlk öncə bu insanlar sosial psixoloji proqramların köməkliyi ilə yavaş yavaş başlarına gələn vəziyyəti qəbul edib cəmiyyətə uyğunlaşmağa başlayırlar. Onlarda özlərinə güvən yaranır , onlar inanırlar ki bir işi sərbəst şəkildə həyata keçirə bilirlər. Onlar elmi və həyati yaradıcılığa malik olurlar. Bundan əlavə olaraq onlar qrup şəklində işləməyi, bir birilərinin fikirlərinə hörmət edib bir birilərini dinləməyi öyrənirlər.”(orta)

Təhsilin rolu(T):

Proqramın hər iki icraçısı proqramın tətbiq olunmasında və alınan nəticə dərəcəsində təhsilin önəmli və yüksək səviyyəli rolunu qeyd etmişdilər. Hətta təhsil faktorunu daha yüksək formada aşılamaq üçün sosial – psixoloji proqramların bir neçəsini təhsillə, təhsilin inkişafı ilə bağlı keçirtmişlər və yüksək nəticə almışdılar. Onlardan birinin verdiyi cavaba diqqət etsək bu fikir bir daha öz təsdiqini tapır: “qrupa tapşırıqlar verirdik və bu tapşırıqlar vasitəsi ilə onlar özləri də hiss etmədən biz onları yönləndirirdik, öyrədirdik”.İcraçı 1 (yüksək), İcraçı 2 (yüksək)

Proqrama yanaşma və bunun təsiri(P.Y)

Hər iki icraçı sosial psixoloji reabilitasiya proqramına yanaşmanın proqramın benefisiyantları üzərində effektivə yüksək təsiri olduğunu vurğuladı. Onlar bəzi məcburi köçkün ailələrinin proqrama daxil olmaq istəməməklərinin səbəbi kimi də hətta bu proqramlar haqqında maarifləndirmənin zəif olması və bu faktorun benefisiyantların proqram haqqında yanaşmasına güclü təsir etdiyini qeyd etdilər.

İcraçılardan birinin qeyd etdiyi kimi: “düşünürəm ki sosial psixoloji proqramlar tətbiq olunanda tətbiq olunanın xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır və yaxşı olar ki bu proqramlar qrup şəklində tətbiq olunsun və o qrupda hər xarakter xüsusiyyətinə uyğun olaraq tapşırıq və rol olsun. Liderlik xüsusiyyətlərinə malik olan güclü xarakterli insanlarda nəticə daha tez alınır. Lakin bizim tətbiq etdiyimiz sosial psixoloji proqramlar demək olar ki 99 % öz müsbət nəticəsini göstərdi” İcraçı 1 (İ1) – yüksək, İcraçı 2 (İ2) – yüksək

Dəyişikliklər motivasiyası (D.M)

Proqramı icra edən hər iki icraçı sosial-psixoloji reabilitasiya proqramlarının məcburi köçkünlərin cəmiyyətə adaptasiyasında əvəzsiz rolunu vurğuladılar və bunu yüksək qiymətləndirdilər. Onların da qeyd etdiyi kimi: “..Bu kimi proqramlar məcburi köçkünlərin cəmiyyətə adaptasiya olunmasında çox köməyi olmuşdur” İcraçı 1 (İ1) – yüksək, İcraçı 2 (İ2) – yüksək

İctimai altruizm motivasiyası (İ.A):

Müharibə şəraitini görüb üstəlik adaptasiya problemi ilə rastlaşan məcburi köçkünlərdə ictimai altruizm motivasiyası aşılaya bilmək həm çox önəmli, önəmli olduğu qədər çətin prosesdir, lakin, hər iki icraçının fikirincə sosial-psixoloji reabilitasiya proqramları məcburi köçkünlərdə yüksək səviyyədə bu keyfiyyəti aşılayırdı:

İcraçı 1 (İ1) “...bu seminarda isə ilk dəfə bütün insanların bir olduğu fəlsəfəsi nümunə göstərilmişdi və bu mənim çox xoşuma gəlmişdi və mənə böyük maraqa səbəb olmuşdu” Yüksək (Y)

İcraçı 2 (İ2): “İlk öncə cəmiyyət üçün ölkə üçün yararlı bir iş imza atdığım üçün və bu iş çox uğurlu olduğu üçün daxilən çox böyük rahatlıq var idi. Əsas bu hissdir. Mən öz daxilimdə özümü bir daha təsdiq etdim.” Yüksək (Y)

Öyrənmək motivasiyası (Ö):

Hər iki icraçı sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarının öyrənmə motivasiyası üzərində effektini yüksək qiymətləndirmişdilər. Düşünürəm ki bu istiqamətdə məcburi köçkünlərin eyni problemi paylaşan öz cəmiyyətləri içərisində olmaları və bir birinə dəstək olmaları da eyni zamanda yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

İcraçı 1 (İ1): “...özləri sərbəst şəkildə müəyyən nəaliyyətləri əldə etdikcə və yaxud da o nəaliyyəti əldə edən onunla eyni vəziyyətdə olan insanı gördükcə onlarda özlərinə inam formalaşdı, onlara hətta xarici ölkələrə getmək, dil öyrənmək, dünyagörüşlərini artırmaq şansı da yaradılırdı və çox faydalanan insanlar da oldu.”

Yüksək (Y)

İcraçı 2 (İ 2): “... Bundan əlavə bizim benefisiantlarımızın əksəriyyəti universitetlərə qəbul olublar. Qəbul olmayanlar əksəriyyəti hərəsi bir peşəyə yiyələndilər. Bizim bir benefisiantımız hazırda Füzuli rayonunda müəllimdir və o bizim lahiyyənin bir proqramını tətbiq edərək hətta şöhrət ordeni almışdır.” Yüksək (Y)

Peşəkar mənləyin dəstəklənməsi və inkişafı (P.M)

Sosial–psixoloji reabilitasiya proqramları məcburi köçkünlərdə özünə inam formalaşdırdı və özünə inam onların peşəkar fəaliyyətinə və peşəkar cəhətdən özlərini təsdiqləməsinə yüksək formada kömək oldu. İcraçıların da verdiyi cavablarına əsaslansaq:

İcraçı 1 (İ 1): “...Özlərindən onlara nümunə göndərirdik ki bu işin reallığına inansınlar və beləliklə onları həvəsləndirirdik və onlarda özlərinə öz güclərinə inam yaratmağa çalışırıdıq” Yüksək (Y)

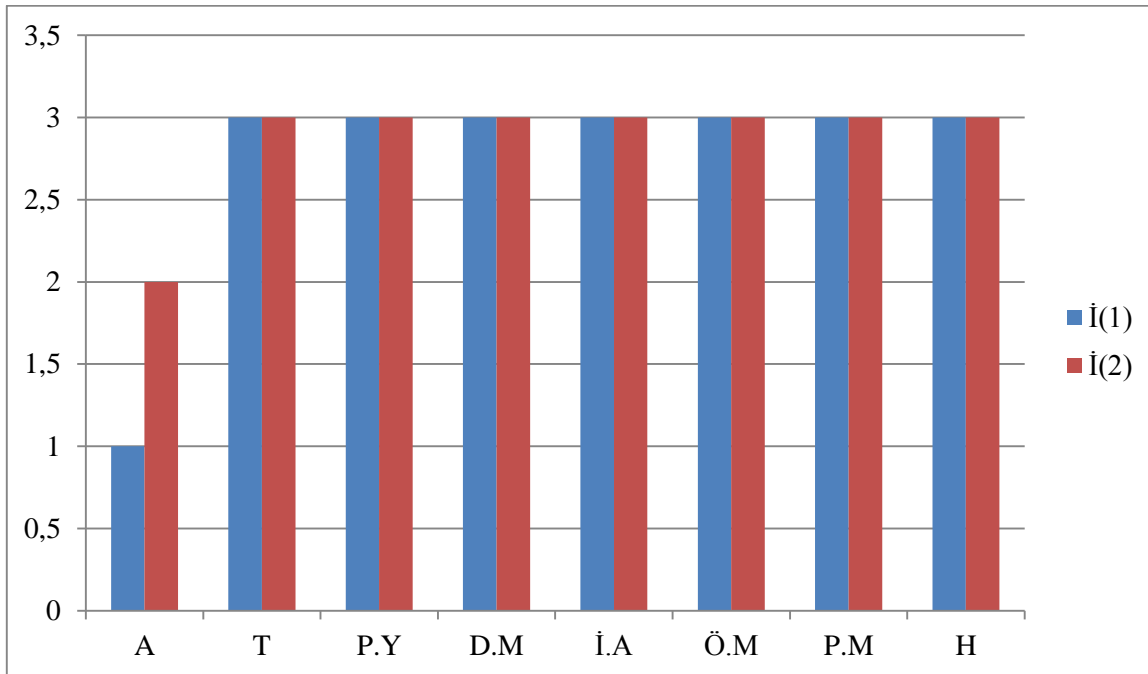
İcraçı 2 (İ 2): “Onlarda özlərinə güvən yaranır , onlar inanırlar ki bir işi sərbəst şəkildə həyata keçirə bilərlər. Onlar elmi və həyati yaradıcılığa malik olurlar. Bundan əlavə olaraq onlar qrup şəklində işləməyi, bir birilərinin fikirlərinə hörmət edib bir birilərini dinləməyi öyrənirlər” Yüksək (Y)

Hazırlıq(H):

Sosial–psixoloji reabilitasiya proqramları başlarına gələn bu situasiyanı qəbul etmələrini və mənən bu tip situasiyalara hazırlıqlı olmalarını eyni zamanda təmin edir. Hər iki icraçı da sosial psixoloji proqramların bu aspektdə əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdilər. Onlardan birinin də qeyd etdiyi kimi: “...bu insanlar sosial psixoloji proqramların köməkliyi ilə yavaş yavaş başlarına gələn vəziyyəti qəbul edib cəmiyyətə uyğunlaşmağa başlayırlar. Onlarda özlərinə güvən yaranır , onlar inanırlar ki bir işi sərbəst şəkildə həyata keçirə bilərlər. Onlar elmi və həyati yaradıcılığa malik olurlar”

Sosial–psixoloji proqramların təsiri haqqında olan nəticələri icraçıların anketinə əsasən hesablaması aşağıdakı diaqramda əks olunub (bax şəkil 1)

Şəkil 1:Psixososial reabilitasiya proqramlarının icraçılarının nəticəsini əks etdirən diaqram

A.R – 1(z),1(o)

İ.A – 2(Y)

T – 2(Y)

Ö.M – 2(Y)

P.Y – 2 (Y)

P.M – 2(Y)

DM – 2(Y)

H – 2(Y)

Tədqiqat aspektlərimiz üzərində sosial – psixoloji proqramların benefisiantların anketdə verdikləri cavablara əsaslanaraq (bax əlavə 2.)təhlilin nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilib :

Ailədaxili münasibətdə rolu(A):

Sosial–psixoloji proqramın proqram alıcılarına (benefisiantlara) ailədaxili münasibətlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi anket sorğularına əsasən aşağıdakı nəticələr əldə olunub : Tədqiqatda iştirak edən 3 benefisiantdan ikisi sosial psixoloji reabilitasiya proqramının onun ailədaxili münasibətinə təsirinin olmadığını, əvvəllər də ailəsinin ona dəstək olduğunu qeyd etmişdir. Lakin benefisiantımızdan biri sosial psixoloji reabilitasiya proqramlarının onun ailədaxili münasibətlərinə çox yüksək müsbət təsiri olduğunu vurğulamışdır. Onların cavablarına nəzər salarsaq:

Benefisiant 1 (B 1):“Ailəmlə hər zaman münasibətim yaxşı olub onlar hər zaman mənən mənim yanımda olublar məni anlayıblar” – Neytral (N)

Benefisiant 2 (B2): “Ailəmlə problem olmayıb ki, əvvəldən münasibətimiz yaxşı olub.Biz çətinliklərə bir yerdə sinə gərməyi bacarmışıq.” – Neytral (N)

Benefisiant 3 (B 3): “Əvvəllər də yaxşı idi ailəmlə amma bu proqramlardan sonra çox dəyişiklik oldu, müsbət mənada, özümə olan inamım artdı. Artıq sözümlü kimsəyə kobud formada demək əvəzinə daha yumşaq və onun qəlbini qırmadan eyni mənə ilə deməyi öyrəndim” – Yüksək (Y)

Təhsilin rolu (T):

Sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarının məcburi köçkünlərin təhsil motivasiyasının inkişafında böyük rolu vardır. Benefisiantların cavablarından bunu daha aydın şəkildə müşahidə etmək olar:

Benefisiant 1(B 1):“Sadəcə mən özümü təsdiq etmişəm, insan hörməti qazanmışam. Mən öyrənməyi və öz bildiklərimi öyrətməyi sevirəm. Mən də onlardan dünyagörüşü qazanmışam. Daimi yeniliklər məni öyrədir, treninglər isə məni yaradır.” – Orta (O)

Benefisiant 2 (B 2): “mən 3 il treninglərdə iştirak etdim və o treninglərdən sonra mən ancaq uğurlar qazandım. Teninglər mənə təcrübə, öz gücümə inam, çoxlu biliklər qazandırdılar. Mən onlara bütün bunlara görə çox təşəkkürümü bildirirəm.” – Yüksək (Y)

Benefisiant 3 (B 3): “Ən böyük uğurum Amerikaya təlimçi kimi müəllimlər konqresinə getməyim oldu. Bu haqqda çox ətraflı danışmışam artıq. Bundan əlavə Azərbaycan-dili Ədəbiyyat jurnalında da nümunələrim çıxıb, Ədəbiyyat və müasirlik kitabında dərs nümunələrim var, çoxlu açıq dərslər qurmuşam, çoxlu şerlər yazmışam ki, hətta onların bəziləri tədbirlərdə deyilib, Təhsil jurnalında fəal təlimlə bağlı məqaləm çıxıb və s” – Yüksək (Y)

Proqrama yanaşmaya təsiri(P.Y):

Sosial-psixoloji proqramlar ilkin baxışda onlar haqqında olan stereotipləri sındırmağa və benefisiantlarda proqrama və bu sosial–psixoloji reabilitasiya proqramlarının köməkliyi ilə özünə inam qazanmağa qadir olmuşdur.Lakin tədqiqatımızda iştirak edən benefisiantlardan ikisi bu tip proqramlar haqqında artıq

müəyyən məlumatlara sahib olduqlarını və proqrama əvvəldən mənfi yanaşmadıqlarını qeyd ediblər. Bu fakt onu təsdiq edir ki, sosial – psixoloji reabilitasiya proqramları aktiv şəxsiyyət tipinə malik olan insanlarda daha yüksək nəticə verir, əks halda olduqda isə şəxsiyyəti aktivliyə kökləyir. Benefisiantların sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarının bu proqrama yanaşmaya təsirinin qiymətləndirməsinə nəzər salsaq:

Benefisiant 1 (B1): “İştirakçı kimi belə proqramlarda iştirak etməyi çox sevirdim daima yenilik dəyişiklik etməyi sevdiyim üçün yeni tanışlıqlar xoşuma gəlir....” – Neytral (N)

Benefisiant 2 (B 2): “...mən əvvəllər aktivliyi sevmişəm, bir yenilik proqram, bir yeni işlər olanda daima iştirak etmək istəmişəm.” – Neytral (N)

Benefisiant 3(B 3):“Xeyir inanmazdım. Amerikaya gedib gəldikdən sonra ümumiyyətlə öz gücümə qarşı olan inamım artdı, amma bir şeyə təəsüfləndim,kaş əvvəl də bu cür proqramlara qoşulardım, gec başladım.” – Yüksək (Y)

Dəyişiklik motivasiyasına təsiri(D.M):

Tədqiqatımızda iştirak edən 3 benefisiantdan 2 si sosial–psixoloji reabilitasiya proqramlarının onlardakı dəyişiklik motivasiyasına təsirini neytral qiymətləndirdilər, onların fikrincə özləri dəyişilməyə meyilli və aktiv olublar , lakin, 1 benefisiant sosial–psixoloji proqramların dəyişiklik motvasiysına təsirini yüksək qiymətləndirmişdir. Bu nəticə bir daha onu sübut edir ki, sosial – psixoloji reabilitasiya proqramları insanda öz gücünə, dəyişikliyə inam yaratmaqla bərabər aktiv və güclü şəxsiyyət tiplərində öz effektini daha yüksək formada göstərir. Benefisiantların cavablarına nəzər salası olsaq:

Benefisiant 1 (B 1): “Sadəcə özümün hara qədər gedə biləcəyimi, nə qədər dəyişə biləcəyimi müəyyən etmək istəmişəm. Dəyişməyi çox sevirəm. Öz gücümə olan inamımı ölçmək istəmişəm”– Neytral (N)

Benefisiant 2 (B 2) “ Mən optimist insan olmuşam ümumiyyətlə, həmişə mübarizə aparmışam. Bəli əvvəl də inanırdım”– Neytral (N)

Benefisiant 3 (B 3): “Mən bu proqramlarda iştirak edəndə qədər tamam başqa insan idim, cəmiyyət içərisində olan komplekslərimdən tamamilə azad oldum.” – Yüksək (Y)

İctimai altruizm motivasiyasına təsiri(İ.A):

Çətin müharibə vəziyyətindən çıxaraq onlara yad olan bir cəmiyyətdə izolə olunaraq bir müddət yaşamaq məcburiyyətində qalan məcburi köçkünlərdə yardımsevərlik hissini aşılamaq çox da asan deyil. Benefisiantların öz qiymətləndirməsinə həmçinin əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, sosial – psixoloji reabilitasiya proqramları onlarda bu keyfiyyəti yüksək formada aşılaya bilib:

Benefisiant 1 (B 1):“uşaqlıqda da..... Bütün sinif uşaqlarının dərslərini öyrənməsinə kömək edirdim, mən onları öyrədirdim” – Neytral (N)

Benefisiant 2 (B 2): “...Proqramda iştirakımdan sonra Füzuli rayonunun Zobucuq qəsəbəsində fəal təlimlə bağlı dərs keçdim, Sumqayıt və Qubadlının digər məktəblərində də fəal təlimlə bağlı seminarlar keçdim.”- Yüksək (Y)

Benefisiant 3 (B 3): “... Sonra bizi təlimçi kimi hazırladılar, bizi Füzuli rayonuna göndərdilər təlim keçməyə, özləri də dərslərimizi izləyirdilər. Füzulidən qayıtdıqdan sonra burada da təlimlər keçirdik” – Yüksək (Y)

Öyrənmə motivasiyasına təsiri(Ö)

Benefisiantların hər üçü öyrənmə motivasiyasının onlarda əvvəldən aşılındığını və iştirak etdikləri sosial–psixoloji proqramların bu istiqamətdə onlara heç bir faydası toxunmadığını qeyd ediblər:

Benefisiant 1 (B 1): “Demək olar ki çox sakit uşaq olmuşam. Uşaqlıqda özümə qapanan və sakit idim lakin dərslərimi çox yaxşı oxuyurdum. Dərsə gedəndə qədər artıq kitablar oxuyurdum. Ağdamda atamla kitab oxumaq yarışması edirdik, atam da kitabları çox sevirdi. Uşaqlıqdan kitabsız həyatımı təsəvvür etməzdim. İndiki halımda kitabların rolu çoxdur.” – Neytral (N)

Benefisiant 2 (B 2) : “Çox aktiv uşaq olmuşam.... üzüyola, işgüzar, yaxşı oxuyan olmuşam,....” – Neytral (N)

Benefisiant 3 (B 3): “Uşaqılıqdan.....Əsas kitab oxumağı sevirdim, ünsiyyətini sevirdim, kitabxanaya getməyi sevirdim. Kitabxanaya gedirdim hansısa kitab mənə çatmayanda ağlayırdım. Əsasən bədii ədəbiyyatları oxumağa üstünlük verirdim. Kitabsız yata bilmirdim,...” – Neytral

Peşəkar mənliyin dəstəklənməsinə təsiri:

Sosial – psixoloji reabilitasiya proqramları benefisiantlarda yüksək formada özünə inam yaratdığı üçün həm də təhsil motivasiyasına yüksək təsir göstərdiyi üçün eyni zamanda peşəkar mənliyin dəstəklənməsində də çox yüksək təsire malikdir. Benefisiantların anketindən çıxartdığımız nəticəyə nəzər salsaq:

Benefisiant 1 (B 1): “...İştirak etdiyim proqramlardan biri də “demokratiya müzakirələri” adlanırdı sosial psixoloji bir proqram idi o sosial kollektivdə müxtəlif xarakterli insanlar var idi lakin Elmina xanım orada elə balans yaratmışdı ki orada mənə çox rahat idi. Hətta o proqramda iştirak etdikdən sonra o proqramdakı ideyaları öz ixtisasıma uyğunlaşdırıb dərslərdə istifadə edirəm və çox uğurlu alınır.” - Yüksək (Y)

Benefisiant 2 (B 2): “.....lakin ən yadda qalan və mənə çox köməklik edən sosial psixoloji proqram “müasir təhsil və tədris yardım mərkəzi” olmuşdur. Orada iştirakım məndə həm mənəvi psixoloji cəhətdən həm də peşəkar cəhətdən çox müsbət keyfiyyətlər aşılamişdır.” – Yüksək (Y)

Benefisiant 3 (B 3): “...Təlimlərdən sonra birgün zəng gəldi ki,sizi uğurlu təlimçi kimi Amerikaya müəllim konqresinə iştirak etməyə dəvət edirik. İlk dəfə eşidəndə şokda idim, bu qədər böyük fürsətin əlimə keçə biləcəyinə heç vaxt inanmazdım. Yoldaşımı birtəhər razı saldıq 10 günlük kongresə getməyim razılıq verdi. Yüksək səviyyəli insanlarla bir yerdə oturmaq, dünyanın birinci müəlliməsi Tatiyana xanımla bir yerddə olmaq mənim üçün böyük fəxarət idi. Amerikaya göndərənmə qədər 6 dəfə mənim dərşimdə oturdular, müasir texnologiyalar ilə açıq dərslər keçirdim....” – Yüksək (Y)

Mənəvi hazırlıq səviyyəsinə təsiri (H):

Benefisiantların təkrarən düşə biləcəkləri setuasiyaya hazırlıq səviyyəsinə, eyni zamanda daxil olduqları setuasiyanı qəbul etməsində sosial – psixoloji reabilitasiya

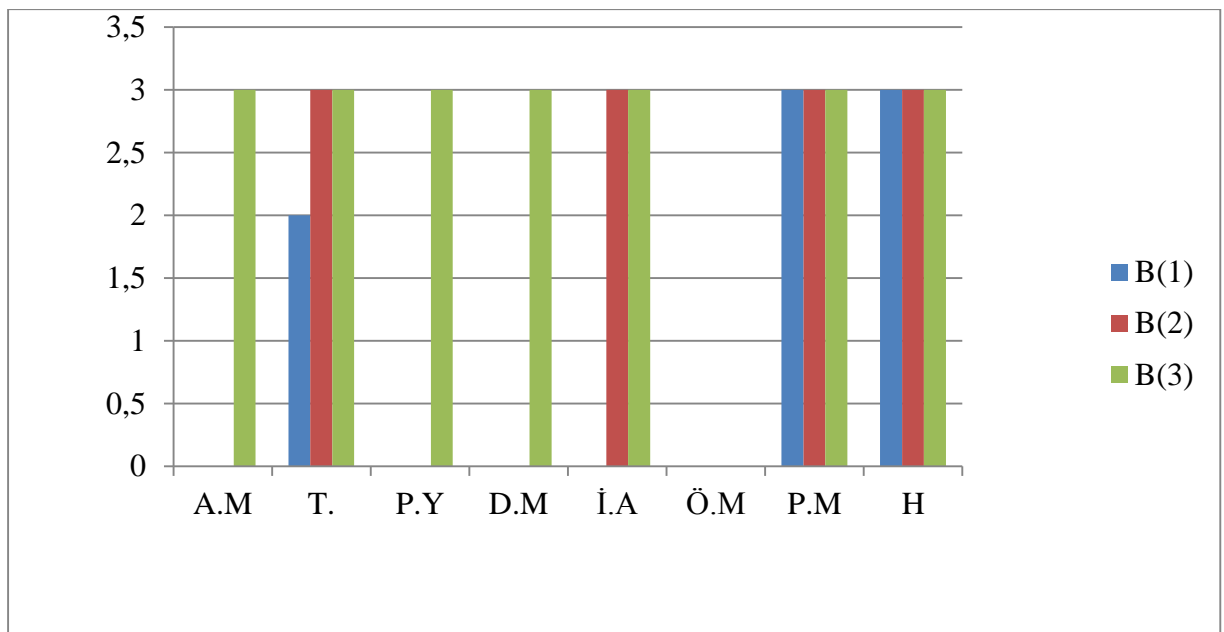
proqramlarının yüksək səviyyədə təsiri var. Bu qərara benefisiantların verdikləri aşağıdakı cavablara əsasən gəlmək olar:

Benefisiant 1 (B 1): “..Oldu, biraz əvəllər səbrsiz idim, çox işlərə qarışırdım, biraz deyngən idim indi isə bu xüsusiyyətlər məndə yoxdur. Təcrübə verib mənə gördüyüm haqqsızlıqlar, dostun mənə arxadan “şapalaq” vurması artıq məni hər reallığı olduğu kimi qəbul etməyə hazırlayıb. Nə heç bir şeyi ideallaşdırmıram” – Yüksək (Y)

Benefisiant 2 (B 2): “Bəli etdim. Məsələn: həddisiz dözümlü oldum, daha çox səbr etməyi öyrəndim, daha çox təcrübə qazandım.” – Yüksək (Y)

Benefisiant 3 (B 3): “.....ilk öncə özümə , öz gücümə inanmağı, səbrli olmağı, istədiyini nəticə uğrunda mübarizə aparmağı öyrətdi....” – Yüksək (Y)

Sosial–psixoloji proqramlar haqqında benefisiantların anketinə əsasən nəticələri hesablayasınız olsaq aşağıdakı diaqramı ala bilərik: (bax şəkil 2)

Şəkil 2: Psixososial reabilitasiya proqramlarının benefisiantlarının (alıcılarının) nəticələrini əks etdirən diaqram

Ailə daxili münasibətlərə rolu (A.M) – 2 N – 1 Y

Təhsildə rolu (T)– 3Y

Proqrama yanaşmaya təsiri (P.Y) – 2N – 1Y

Dəyişikliklər motivasiyasına təsiri (D.M) – 2N – 1Y

İctimai aluturizm motivasiyasına təsiri (İ.A) – 1N – 2Y

Öyrənmə motivasiyasına təsiri (Ö.M) – 3 N

Peşəkar mənliyin dəstəklənməsinə təsiri (P.M) – 3Y

Hazırlıq - 3Y

Sosial – psixoloji rehabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərin baş verən hadisəyə daxili silahlanmasına (empowerment) təsirini apardığımız tədqiqata əsasən aydınlaşdırmalı olsaq. Bilirik ki daxili silahlanma özündə insanın özünə, öz gücünə, peşə qabiliyyətinə olan inamını (P.M), dəyişiklik motivasiyasına meylini(D.M), bu situasiyalara olan mənəvi hazırlılıq dərəcəsini(H) və s ehtiva edir. Apardığımız tədqiqatların sonunda diaqramda əks olunan nəticələrə əsasən qeyd edə bilirik ki, həm sosial–psixoloji rehabilitasiya proqramlarının icraçılarının həm də benefisiantlarının bu 3 göstəricilərə təsiri yüksək səviyyədədir.

İcraçıların cavablarına əsasən: PM – 2 Y; D.M – 2Y; H – 2Y

Benefisiantların cavablarına əsasən: P.M – 3 Y; D.M – 2(N),1(Y); H – 3(YBu 3 göstəricinin məcburi köçkünlərin baş verən situasiyanı qəbul edib adaptasiya olması və yeni baş verəcək situasiyalara qarşı daxilən silahlanmasını ehtiva etdiyini nəzərə alsaq,apardığımız tədqiqatlara əsasən sosial – psixoloji rehabilitasiya proqramlarının qaçqın və məcburi köçkünlərin baş verən hadisələrə qarşı daxili silahlanması prosesində böyük əhəmiyyəti olduğunu qeyd edə bilirik.

NƏTİCƏ

Psixososial reabilitasiya proqramları insanların baş vermiş ekstremal hadisələr (müharibə, zəlzələ, yanğın və s) zamanı şəraitə uyğunlaşmasına tibbi–psixoloji və sosial istiqamətdən təsir edən proqramlardır. Bu proqramların xüsusən müharibədən əziyyət çəkmiş qaçqın və məcburi köçkünlər üzərinə tətbiq olunmasının böyük müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Əgər sosial–psixoloji reabilitasiya proqramları ölkəmizdə müharibədən əziyyət çəkən insanlar, qaçqın və məcburi köçkünlər, baş vermiş müxtəlif ekstremal (zəlzələ, yanğın, müharibə və s) hadisələr nəticəsində sosial–psixoloji sarsıntı almış insanlar üzərində geniş şəkildə tətbiq olunarsa cəmiyyət həm psixoloji həm mənəvi cəhətdən daha sağlam, hazırlıqlı və yararlı fərdlər qazanar. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi müharibədən əziyyət çəkmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin yararlandığı sosial–psixoloji reabilitasiya proqramlarının effektivliyini, onlarda hansı qabiliyyətləri daha çox inkişaf etdirdiyinin və onların yenidən baş verə biləcək hadisələrə qarşı mənəvi cəhətdən nə dərəcədə hazırlıqlı olmasının, daxili silahlanma (empowerment) səviyyəsinin ölçülməsindən ibarətdir. Tədqiqat zamanı bu cür psixososial reabilitasiya proqramlarının 2 icraçısı, 3 benefisiarın (alıcısı) iştirakı ilə keyfiyyət tədqiqat çərçivəsində aparılmışdır və alınan nəticələrin təhlili aparılmışdır. Nəticələr müsahibə, case study və hazırlanan protokollar vasitəsilə əldə edilmişdir. Tədqiqat işini təhlil etdikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Psixososial reabilitasiya proqramları müharibədən əziyyət çəkmiş qaçqın və məcburi köçkünlərin yeni cəmiyyətə, şəraitə daha tez adaptasiya olunmasına səbəb olur, onları bu hadisə onları zəif, aciz, yararsız insan olduqları fikrindən azad edir.
2. Bu proqramlar qaçqın və məcburi köçkünlərdə baş verən hadisənin tək onların başına gəlmədiyini göstərir və cəmiyyətdə onları anlayan, onlarla eyni hissi paylaşan çox insanlar ola biləcəyini göstərir.
3. Bu proqramlar qaçqın və məcburi köçkünlərə yalnız maddi yardım etmir, cəmiyyətdə bu vəziyyətin sərbəst öhtəsindən gəlməyi öyrədir.

4. Sosial – psixoloji reabilitasiya proqramları insanların motivasiya sahəsinə - öyrənmə, hazırlıq, peşəkarlıq, və s) güclü təsir göstərir.
5. Psixososial reabilitasiya proqramları müharibə nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün olmuş insanları təkrarən baş verə biləcək eyni hadisələrə hazırlayır və onların bu hadisələrə qarşı daxili silahlanmasına səbəb olur.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz aşağıdakı tövsiyələri verə bilərik:

- a. Psixososial reabilitasiya proqramları ilə məşğul olan qurumların sayı artırılmalı və bu proqramlar daha inkişaf etdirilməlidir.
- b. Psixososial reabilitasiya proqramlarının tətbiq olunması və inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən şərait yaradılmalıdır.
- c. Son zamanlar (2014 – 2015) ölkəmizdə bir çox ekstremal hadisələr baş verdi, psixososial reabilitasiya proqramlarından yalnız qaçqın və məcburi köçkünlər deyil həm də digər ekstremal hadisələrdən əziyyət çəkmiş insanlar yararlanmalıdır və bunun üçün ölkədə şərait yaradılmalıdır.
- d. Sosial – psixoloji reabilitasiya proqramlarının effektivliyini müəyyən edən tədqiqatlar sisteməlik keçirilməli, nəticələrə müvafiq olaraq fəaliyyət planı hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı:2005, səh 103
2. ВQХК – nın 2014-cü ildə Azərbaycandakı fəaliyyəti.jur. Bakı: 2015, səh.11-15
3. Барц Э. Игра в глубокое: Введение в юнгианскую психодраму. М.:1997. стр. 144 (www.klex.ru/5t)
4. Бурковская, Т. В. Социокультурная адаптация подростков из семей мигрантов : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т.В. Бурковская. – Брянск, 2003.стр 27 (<http://www.dslib.net>)
5. Врач-психиатр, психотерапевт Екатерина Бугрова. Психосоциальная реабилитация.(depressia.com)
6. Гадамер Х.-Г.Истина и метод:Основы философской герменевтики. М.:1988.стр.704 (yanko.lib.ru/books/philosoph/gadamer)
7. Гринсон Р.Техника и практика психоанализа. Воронеж:1994. стр. 491 (www.goldbiblioteca.ru/online_psihologiya)
8. Гуляева, А.Н.Социокультурная адаптация детей мигрантов.А.Н. Гуляева. Психологическая наука и образование : электрон. журн. – 2010. – № 5. – Режим доступа.(www.psyedu.ru)
9. Дети беженцы. Рекомендации по обеспечению защиты и помощи.”УВКБ ООН, Женева,1994г (evolutio.info/content/view/297/50/)
10. Захарченко,Е.Ю.Дети-мигранты в атмосфере современной российской школы,Е.Ю.Захарченко//Педагогика.–2002.–№ 9.–стр.47-53 (www.old.gnpbu.ru)
11. Капра Ф. Уроки мудрости. М.:1996.стр. 318 (www.tomsk.jagannath.ru/users_files)
12. Константинов,В.В.Зависимость успешности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов к новым условиям жизни от типа наук.Самара, 2004.(www.dissercat.com)
13. Миграционная политика государства.стр 5 – 6(www.newreferat.com)

14. Министерство общего и профессионального образования ростовской областиобластной психолого - педагогический и медико - социальный центр. Программы психологического сопровождения подростков с нарушениями социальной адаптации.Ростов-на-Дону 2002 г
15. Морено Дж. Театр спонтанности. Красноярск:1993. С124 ([www.Psychodrama.ru /books/moreno-ya1-teatr-spontannosti-1949](http://www.Psychodrama.ru/books/moreno-ya1-teatr-spontannosti-1949))
16. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. М.: 1996. стр. 478. (www.twirpx.com/file)
17. Мышляев С. Гипноз. Личное влияние.Нижний Новгород: 1993. стр. 287. (www.alib.ru/5_myshlyayev)
18. Налимов В. В., Дрогалина Ж. А. Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного. М.: 1995. стр.432. ([kirsoft.com.ru/ freedom/ KSNews _963](http://kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_963))
19. Н.Г.Ахундов. Психосоциальная реабилитация детей–беженцев и внутренне перемещенных лиц. Баку,2001г
20. О.Корнилова Т. В. Введение в психологический эксперимент. М.: 1997. стр. 256.(psy.khsru.ru)
21. О.С.Июнина, Г.Шадринск Особенности социально-психологической адаптации мигрантов к новым условиям жизни ([shgpi.edu.ru/files/nauka / vestnik/ 2014/2014-2-20.pdf](http://shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2014/2014-2-20.pdf))
22. Палагина, Н. С. Особенности социально-психологической адаптации мигрантов в преодолении жизненного кризиса : дис. ... канд. психол. наук / Н.С. Палагина. Таганрог, 2007.(www.lib.ua-ru.net/diss/cont/170682.html)
23. Под редакцией Эдны Б.Фоа Теренса М.Кина Мэтью Дж.Фридмана. Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства. Москва «Когито-Центр»2005. (www.cogito-centre)
24. Под ред. И. Дюшена. Театр парадокса.М.:1991.стр.300.
25. Программа и методические указания к практическим занятиям. Социальная психология.Уфа:2004.стр.4 – 5([www.spbk-spo.com/new/ psihologiya/ ivanchenko.pdf](http://www.spbk-spo.com/new/psihologiya/ivanchenko.pdf))

26. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: Т2. М.: 1989. стр. 328 (elibrary.gnpbu.ru/text/rubinshteyn_osnovy-obschey...t2_1989/fs,1/)
27. Рубцов Н. Н. Символ в искусстве и жизни: философские размышления. М.: 1991. стр. 176. (www.twirpx.com/file/1808319)
28. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. М.: 1990. стр. 368 (<https://www.psyinst.ru/library.php>)
29. Сартр Ж. П. Экзистенциализм это гуманизм. Сумерки богов. Под ред. А. А. Яковлевой М.: 1990, стр. 319-345. (www.inminds.ru/fmads-185-2.html)
30. Стефаненко, Т. Г. Адаптация к новой культурной среде и пути ее оптимизации. Наука: 1999. (shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2014/2014-2-20.pdf)
31. Стюарт Я., Джойнс В. Современный транзактный анализ. С.-Петербург: 1996. стр. 330. (psyholding.ru/wp-content/.../Современный-транзактный-анализ.doc)
32. Тобиас Л. Психологическое консультирование и менеджмент. Взгляд клинициста. М.: 1997. стр. 160.
33. Управление социальной защиты населения г. Магнитогорска МУ «Центр социальной помощи семье и детям города Магнитогорска». Магнитогорск: 2012. стр. 7
34. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. М.: 1993. стр. 144. (royallib.com/book/freyd.../psihologiya_ya_i_zashchitnie_mehanizmi)
35. Фрейд З. «Я» и «Оно». Тбилиси: 1991. стр. 397 (www.easyschool.ru/sosh/Frejjd_ja_i_ono.doc)
36. Ю. Н. Казаков инструментарий социальных технологий (психологические аспекты) ВГУЭС : 1996 – 2016 стр. 36 (abc.wsu.ru/Books/instrum/)
37. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. К.: 1996. стр. 384 (lib100.com/...myth/Карл)
38. Юнг К. Г. Либидо, его метаморфозы и символы. С.-Петербург: 1994. стр. 415.
39. Из лекции Т. А. Солохиной "Психосоциальная реабилитация". Краткая историческая справка (www.modo-novum.ru)

40. Bailey.D.(1992) Using participatory research in community consortia development and and evaluation pp.71 – 82 (www.brynmawr.edu/find/cvs/dbailey01.pdf)
41. Florin,P.,Wandersman,A. (1990) An introduction to citizen participation ,voluntary organizations and community development: insights for empowerment through research. *American Journal of Community Psychology* ,18(1), pp.41 – 54
42. Frankl V. E. *Man's search for meaning: an introduction to logotherapy*. New York: Windfall Book:1983. pp. 320.(www.actlocallywaco.org)
43. Friere,P.(1970). *Pedagogy of the oppressed*.Translated by M.B.Ramos. New York: Seabury Press. (ijme-journal.org/index.php/ijme/article/.../230)
44. Horton A. (1989) *The Highlander Folk School:A history of its major programs* . Brooklyn,NY:Carlson Publishers.(www.worldcat.org/.../highlander-folk-school-a-)
45. *Journal of Extension* Cheryl E Czuba Empowerment:What is it? 1999 october N 5.(www.joe.org)
46. Korten,D.E.(1987). *Community management* .West Hartford ,CT:Kumarian Press(livingeconomiesforum.org/.../Korten)
47. Kreisberg,S. (1992) *Transforming power: Domination, empowerment and education*.Albany,NY: State University of New York Press.(www.joe.org/joe/1999october/comm1.php)
48. Lappe F.M., Dubois,P.M.(1994). *The quickening of America :Rebuilding our nation ,remaking our lives*.San Francisco:Jossey-Bass,Inc.Publishers.(<https://books.google.ru/books?isbn.>)
49. Lips H. (1991) *Woman and man power*.Mountain View, CA: Mayfeld (www.radford.edu/~hlips/cv/completeCV.htm)
50. Rappaport.J. (1984) *Studies in empowerment: Introduction to the issue*. *Prevention in Human Services* pp.1–7(deepblue.lib.umich.edu/bitstream/.../494.pdf?)
51. Speer P.W. , Hughey J.(1995) *Community organizing: An ecological route to empowerment and power*. *American Journal of Community psychology* pp.729 - 748(<https://books.google.ru/books?isbn.>)

52. Weber M. (1946) From Max Weber. H.H.Gerth.,C.W Mills. New York:Oxford university Press.(data.gov.au/storage/f/2013-05)
53. Zimmerman M.A.(1984). Taking aim on empowerment research: On the distinction between individual and psychological conceptions. American Journal of Community Psychology. pp. 169 – 177. (deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/44024)